

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

Sociální těla na fotbalovém stadionu: etnografická studie

Richard Davídek

Vedoucí práce: Mgr. Hedvika Novotná

Praha 2015

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 26.6.2015

.....

podpis

Poděkování

Rád bych na tomto místě poděkoval Mgr. Hedvice Novotné za trpělivé a podnětné vedení práce a mé rodině za všestrannou podporu ve studiu.

Obsah

1	Úvod	6
2	Teoretická část	8
2.1	Antropologie těla jako vědecká disciplína	8
2.2	Kultura těla	9
2.3	Kultura na fotbalovém stadionu	12
2.4	Aktéři kultury na fotbalovém stadionu	13
2.5	Tělo jako artefakt	14
2.6	Tělo jako význam	17
2.7	Tělo jako norma	20
2.7.1	Techniky donucení	21
2.7.2	Prostředky donucení	24
2.8	Tělo a spartakiádní vystoupení	25
3	Metodologie a reflexe výzkumu	27
3.1	Výzkumný problém, výzkumné otázky	27
3.2	Výzkumná strategie	27
3.3	Techniky konstrukce dat	28
3.4	Výběr vzorku; prostředí výzkumu	30
3.5	Analytické postupy	31
3.6	Hodnocení kvality výzkumu	31
3.7	Etické otázky výzkumu	33
3.8	Výzkumnická (sebe)reflexe	34
4	Empirická část	39
4.1	Techniky těla na fotbalovém stadionu	39
4.2	Tělo upravované	41
4.3	Tělo významové	46
4.4	Tělo poslušné	55
4.4.1	Rozdělení jedinců v prostoru stadionu	56
4.4.2	Časové rozvržení činností na stadionu	61
4.4.3	Prostředky donucení na stadionu	66
4.5	Těla kolektivní	76
5	Závěr	79
	Seznam literatury	83

Přílohy	87
----------------------	-----------

1 Úvod

Do fotbalu jsem se zamiloval stejně, jako jsem se později měl zamilovávat do žen: náhle, nevysvětlitelně, nekriticky, bez jediného pomyšlení na bolest či rozervanost, které to s sebou může přinést.

(Hornby, 2002: 13)

Na fotbalu v nižších soutěžích mě zčásti fascinuje ostatní diváctvo: někteří, i když v žádném případě ne všichni diváci, kteří sem chodí, jsou úděsní šílenci. Snad je k tomu dohnala bídná kvalita fotbalu, na který se po roky dívají.

(Hornby, 2002: 154)

Hele, Ludvo, to tě říkám, jestli si ten fotbal neprosadíš, tak jsi u mě mrtvej muž.

(Homolka, Ecce homo Homolka, 1969)

Předkládaná bakalářská práce usiluje o antropologickou interpretaci těla v prostředí fotbalového stadionu. Ve společenskovední tradici jsou fotbalový stadion a fotbalové diváctví již poměrně etablovaným tématem. Mnohé z odborných a kvalifikačních prací se zabývají tématy, která úzce souvisí například s prostředím fotbalových hooligans a radikálních skupin, politizací a teoretizací fotbalového chuligánství, fotbalovým fanouškovstvím v kontextu subkulturních studií či antropologických koncepcí rituálu. Žádná z prací se však nevěnuje fotbalovému diváctví z perspektivy sociokulturních dimenzí lidského těla. Právě proto jsem si zvolil tuto oblast, jež, doufám, může novým způsobem přispět k pochopení a porozumění fenoménu fotbalového diváctví, stejně jako fenoménu lidského těla ve společnosti. Zároveň jsem již dlouholetým návštěvníkem fotbalových utkání klubu AC Sparta Praha a k prostředí mám blízký vztah.

Fotbalový stadion je místem především sportovních událostí. Není však jen prostorem představení dokonale vypracovaných, vycvičených a zdravých těl sportovců, nýbrž také kolektivním vystoupením diváků v ochozech. Přesto, že je zde sportovní stránka jasně dominantní, můžeme zde sledovat i mnohé další politické,

sociální či kulturní stránky. Budou to především fotbaloví diváci a jejich „sociální těla“, jež budou předmětem zájmu předkládané studie.

Cílem výzkumu je podat deskripci a interpretaci sociálního těla na fotbalovém stadionu za využití teoretických konceptů vycházejících z dosavadní společenskovední tradice. Zajímat mě budou zejména performativní prvky fotbalového diváctví, techniky používání lidského těla a způsoby, jakými se v něm mohou odrážet různé sociokulturní aspekty. Práce rovněž odpovídá na tzv. tělesný obrat v antropologii, na který poukazuje například Martin Heřmanský ve svém doslovu k překladu knihy Mary Douglasové *Čistota a nebezpečí* (2014). Tělo je v daném kontextu nositelem a symbolickým zprostředkovatelem kultury, která do těla vpisuje své základní hodnoty, normy a hierarchie (Heřmanský, 2014).

Bakalářská práce pod názvem *Sociální těla na fotbalovém stadionu: etnografická studie* je strukturována do tří základních oddílů. První část představí čtenáři základní teoretická východiska a výchozí koncepty práce. Logika výkladu teoretické části bude vedena na základě vymezení a konceptualizace antropologie těla jako vědecké disciplíny v textu M. Soukupa a M. Balcerové *Antropologie těla* (2011). Druhá část předvede metodologické ukotvení práce, tedy výzkumný problém a výzkumné otázky, strategii výzkumu, analytické postupy a hodnocení kvality výzkumu. Zvláštní prostor zde bude věnován etickým otázkám a výzkumnické (sebe)reflexi. V poslední části proběhne analýza získaných poznatků, jejich syntéza a interpretace v kontextu teoretických východisek.

2 Teoretická část

V rámci teoretické části představuji základní teoretická východiska a koncepty práce. Zaměřuji se na vymezení antropologie těla jako vědecké disciplíny a stručně shrnuji dosavadní výsledky bádání v tomto oboru na poli společenských věd. Jak jsem naznačil již v úvodu, logika výkladu bude sledovat tři základní kulturní dimenze lidského těla, vymezené v textu Soukupa a Balcerové (*Antropologie těla*, 2011). Tato výchozí kostra bude doplněna relevantní literaturou s cílem získané poznatky sjednotit a připravit dostatečné konceptuální pole pro konstrukci datového materiálu a následnou analýzu terénního výzkumu. Zvláštní prostor věnuji sociologickému pojetí spartakiádních představení s cílem nalézt analogie s vlastním prostředím výzkumu a následně je interpretovat v kontextu koncepce kolektivního vystoupení disciplinovaných mas lidí.

2.1 Antropologie těla jako vědecká disciplína

Práce vychází z antropologie těla, samostatné sociokulturně-antropologické disciplíny, směřující k analýze lidského těla jako sociálně konstruovaného objektu, jenž je produktem a zároveň zprostředkovatelem specifické kultury a do něhož jsou vpisovány její základní aspekty. Antropologie těla usiluje o interdisciplinární přístup, který si klade za cíl integrální analýzu a holistický popis lidského těla jako mnohvrstevnatého kulturního fenoménu.

Jedním z prvních představitelů sociologie těla byl francouzský sociolog a etnolog Marcel Mauss, jenž se ve své studii *Techniques of the Body* (1973) věnuje konceptu tělesných technik. Mauss označuje lidské tělo jako první a nejpřirozenější nástroj člověka, za jeho technický objekt. Na základě interdisciplinárního přístupu k lidskému tělu charakterizuje způsoby, jakými se jednotlivé společnosti liší v tom, jak jejich členové vědí, jak používat svá těla. Tyto způsoby označuje jako *techniky těla* (Mauss, 1973).

Základní myšlenkou jeho práce je předpoklad, že každá společnost má své zvláštní zvyky, jež se projevují ve způsobech používání lidského těla. Specifičnost a jedinečnost jsou tedy charakteristickými znaky pro veškeré techniky, neboli každá technika má svou vlastní formu (př. způsoby chůze, pochodování, tance aj. jsou specifické pro každou jednotlivou společnost). Mauss také upozorňuje, že techniky

těla se neliší jen společnost od společnosti, nýbrž také generace od generace. (Mauss, 1973).

Dle Mausse nelze k jednotlivým technikám přistupovat pouze z anatomicko-fyziologického hlediska, nýbrž je potřeba uplatnit také hledisko psychologické a sociologické. V každé společnosti každý člověk musí vědět a musí se naučit, co má za každé situace dělat. Zkoumání lidského těla a tělesných technik je tedy biologicko-sociologickým fenoménem (Mauss, 1973).

Interdisciplinaritu v rámci společenskovedního přístupu k lidskému tělu zdůrazňují také Soukup a Balcerová, kteří o antropologii těla uvažují jako o svébytné antropologické disciplíně. Charakterizují ji jako mezioborové studium, zabývající se lidským tělem v čase a prostoru, s důrazem na jeho biosociokulturní dimenze (Soukup, Balcerová, 2011). Podobně uvažují i Kaščák a Obertová, kteří poukazují, že v rámci sociokulturně antropologické tradice dochází k tematizaci lidského těla jako pluralizovaného fenoménu (Kaščák, Obertová, 2012).

2.2 Kultura těla

Antropologie těla představuje interdisciplinární studium lidského těla z hlediska jeho biosociokulturních dimenzí. Podívejme se, co je tedy specifickým předmětem jejího bádání.

Mauss spojuje techniky těla se sociokulturními systémy, specifickými způsoby výchovy, pravidly chování ve společnosti, módními konvencemi či s jistými druhy prestiže. Nejsou tedy jen produktem čistě individuálních a zcela duševních mechanismů. Tyto osvojené schopnosti jsou utvářeny na základě zvyku, habituálně. Neliší se jen u jednotlivců, nýbrž na základě sociálního prostředí, z něhož vycházejí a pro něž jsou konstruovány a reprodukovány. Techniky těla jsou upravovány a přizpůsobují se habitu, jenž je povahy sociální (Mauss, 1973).

Na Maussův koncept habitu navázal a rozvinul jej Pierre Bourdieu, který habitus zasadil do kontextu orientace sociálních aktérů v sociálním prostoru. Habitus popisuje jako vyjádření jednotného stylu praktických činností a statků jednotlivého aktéra nebo třídy aktérů. Každý člověk se podle něj během socializačního procesu, za působení společenských norem a specifických institucí, učí souboru preferencí, vkusu, dovedností a schémat jednání, jež korespondují s jeho sociálním postavením.

Takový soubor technik pak vytváří specifický *habitus*, na jehož základě se aktéři orientují ve společnosti a jednají. Produktem habitu je tedy socializované, strukturované tělo, jež pojímá imanentní struktury určitého sociálního pole, a strukturuje způsob vnímání tohoto světa i jednání v něm (Bourdieu, 1998).

V rámci technik používání a zacházení s lidským tělem tedy hraje významnou roli kultura, jež za působení kulturních institucí utváří specifický sociální *habitus*. Ten představuje jednotící princip, na jehož základě lze porozumět obecnějším schémátům kulturních zvláštností vepsaných do fyzického těla.

Habitus je tedy ustavujícím činitelem specifických technik těla. Pod pojmem „techniky“ rozumí Mauss takové činnosti, které jsou účinné a tradiční. Transmise jednotlivých forem tělesných technik je závislá na výchově a trénování, jež jsou určovány tradicí (př. pravo-levá dichotomie islámské kultury). Dle Mausse totiž nelze myslet žádnou techniku ani její transmissi bez existence tradice. V rámci dovedností užívání lidského těla jsou tedy dominantními prvky výchova a proces učení se kultuře. Každý člen společnosti si půjčuje a osvojuje série pohybů, jež skládá dohromady z toho, co vidí, že dělají ostatní. Osvojování technik těla je tedy otázkou enkulturačního procesu. Techniky těla reflektují sociální aspekty, neboť jsou naučené a napodobované. (Mauss, 1973).

Techniky těla nacházejí své odlišnosti také v závislosti na pohlaví a věku. Ženy a muži dle Mausse zacházejí a používají svá těla diferencovaně. Například odlišné způsoby zacházení s předměty odkazují k existenci jakési „společnosti mužů“ a „společnosti žen“. V dospívání se muži i ženy učí a osvojují si mravy specifické pro dané pohlaví, techniky těla, které si zachovají po celý zbytek dospělého života. Existenci mezigeneračních odlišností technik těla u dětí a dospělých odráží například schopnost dětí sedět dlouhé minuty v podřepu. Takové odlišnosti lze nalézt napříč všemi společnostmi. Kulturní rozdíly v závislosti na pohlaví a věku tedy ukazují, že některé fyziologické schopnosti jsou ve své podstatě výsledky procesu učení. (Mauss, 1973).

Podobně jako Mauss, ukazují Soukup a Balcerová lidské tělo jako základní kulturní univerzálii. Každá kultura k tělu přistupuje a zachází s ním specificky (Soukup, Balcerová, 2011). Jakákoliv specifická kultura tedy „má tělo“, které je vždy, prostřednictvím specifických způsobů a mechanismů, předmětem jejího působení, její součástí a jíž zároveň utváří.

Analogicky uvažují i Kaščák a Obertová. Lidské tělo je utvářeno specificky dle epochy, sociální vrstvy, věku, prostředí či regionu (Sarasin, Tanner, 1998 podle Kaščák, Obertová, 2012). Zacházení s tělem v důsledku procesů enkulturace nemusí vždy korespondovat s tělesnou přirozeností a tělesnými potřebami, ba může jít proti nim. Sociální prostředí přetváří přírodní tělo na tělo sociální, které odpovídá základnímu normativnímu a hodnotovému systému kultury. To znamená, že kultura je vždy aktivním formativním prvkem lidského těla (Kaščák, Obertová, 2012), neboť jako sociální bytosti tělo vnímáme a zacházíme s ním vždy jako s tělem kulturním, které je formováno diskursivně a prostřednictvím kódovaných praktik (Sarasin, Tanner, 1998 podle Kaščák, Obertová, 2012).

Jak ovšem Kaščák a Obertová poukazují, procesy konstituování lidského těla zahrnují rovněž individuální vlivy. Tato subjektivní konstituce těla představuje základní předpoklad kulturní adaptace. Subjektivní konstituování těla přitom nemusí nutně vždy odpovídat kulturním očekáváním, neboli kulturní a tělesná jednota není vždy konstantou (Kaščák, Obertová, 2012).

Soukup a Balcerová přistupují k antropologickému zkoumání lidského těla na základě výchozí klasifikace těla. O těle uvažují v rozměrech dvou základních dimenzí: organické a kulturní. Kulturní dimenzi lze vysledovat na základě strukturálních úrovní: tělo jako *artefakt*, *norma* a *význam*. Kulturní zacházení s tělem pak probíhá prostřednictvím procesů, kterými je lidské tělo *upravováno*, *disciplinováno* a *semiotizováno*. Dochází tak k transformaci těla přírodního v tělo kulturní (Soukup, Balcerová, 2011). Pro tuto kulturní dimenzi, jež svým obsahem naplňuje sociokulturně-antropologickou koncepci kultury, budu v dalších částech práce užívat koncept *kultura těla*.

Ústředními složkami analýzy lidského těla v rámci etnografie těla jsou potom procesy jeho technizace, disciplinování a upravování, přičemž v rámci těchto procesů dochází k (re)produkci, (re)konstrukci a (re)organizaci kulturně determinovaných vzorců těla (Alkemeyer, 2003 podle Kaščák, Obertová, 2012).

Předmětem bádání v rámci antropologie těla je tedy *kultura těla*, která je přístupná prostřednictvím studia jeho kulturních dimenzí, jež konstituují specifický habitus. V případě antropologického zkoumání lidského těla jde tedy o popis, analýzu a interpretaci kulturní dimenze těla, přičemž budeme sledovat, jakým způsobem a do jaké míry jsou nebo naopak nejsou její principy v dané kultuře naplňovány.

2.3 Kultura na fotbalovém stadionu

Chceme-li uvažovat kulturní dimenzi lidského těla na fotbalovém stadionu, je třeba ukázat fotbalový stadion jako místo fungování specifické subkultury, v jejímž rámci může docházet k produkci specifické *kultury těla*.

Máme-li porozumět konceptu subkultury, je třeba stručně nastínit základní charakteristiky pojmu, z něhož je vyvozen, tj. pojmu kultura. Kultura je definována jako specifický způsob života určité skupiny či společnosti lidí, který je dán vzorci chování jejích členů. Tvoří adaptivní, dynamický a racionální systém, který je ve svém celku integrovaný. Kultura je naučená, člověk si ji osvojuje v důsledku života v dané společnosti s lidmi (Lawless, 1996), kteří společně sdílejí kulturní prvky specifické pro onu společnost (Pospíšil, 1993). Kultura je symbolická, je tvořena systémem symbolů, reprezentací nesoucích určitý kulturně determinovaný význam (Lawless, 1996). Symbolická kultura nachází své vyjádření v kulturních regulativech, hodnotách, idejích a normách, a společně s kulturou materiální, vyjádřenou artefakty, konstituují celistvý sociokulturní systém (Malina, Soukup, 2009). Kulturní systém je předmětem neustálé mezigenerační transmise (Pospíšil, 1993).

Subkultura je potom jakákoliv dílčí kultura, která se vyznačuje *specifickým* souborem hodnot, norem, vzorců chování a životního stylu, který vytváří a kterého je nositelem. Přináleží přitom k širší instituci kultury, se kterou určité části sdílí, v některých je naopak odlišná, a v různé míře se podílí na jejím fungování. Integrace jedinců v subkulturní skupině není nikdy úplná, neboť zde vždy v určitém stupni zůstávají zachovány jisté vazby ke konvenčnímu sociálnímu prostředí (Geist, 1992 podle Smolík, 2008, Smolík, 2008, Heřmanský, Novotná, 2011).

Fotbalový stadion jako místo fungování specifické subkultury předvedl Josef Smolík, který zde sledoval subkulturu fotbalových chuligánů. Poukazuje přitom na odlišnost subkultury fotbalových chuligánů od ostatních skupin fanoušků (Smolík, 2008). Předkládaná práce ovšem pracuje se skupinou návštěvníků fotbalového stadionu. Předpokládám, že subkultura fotbalových chuligánů je dílčí součástí širší subkultury návštěvníků fotbalových stadionů, jejíž kulturní zvláštnosti se subkulturou fotbalových chuligánů zčásti překrývají, částečně je producentem vlastních jedinečných kulturních zvláštností. Na základě předchozích zkušeností s terénem a již uskutečněných zúčastněných pozorování se tedy domnívám, že koncept subkultury lze použít i na skupinu návštěvníků fotbalového stadionu, která naplňuje

jeho vymezení. Je však nutno dodat, že podrobná analýza subkultury návštěvníků fotbalového stadionu by dala na samostatný výzkum, není však předmětem předkládané práce. Proto zde musím přijmout tuto teoretickou konstrukci sledované skupiny aktérů jako subkultury návštěvníků fotbalového stadionu, s vědomím rizik, která to může přinést.

Úhrnem, fotbalový stadion je místem fungování specifické subkultury. V kontextu zájmu o lidské sociální tělo předpokládám, že se zde bude utvářet také specifická kultura těla – *kultura těla na fotbalovém stadionu*. Ptáme se tedy na kulturní zvláštnosti, s ohledem na konceptualizaci lidského těla jako sociokulturního fenoménu.

2.4 Aktéři kultury na fotbalovém stadionu

Na tomto místě je třeba představit sociální aktéry, kteří specifickou kulturu na fotbalovém stadionu utvářejí. Vycházím přitom z typologizace návštěvníků fotbalového stadionu v textu Josefa Smolíka, který se věnoval zejména subkultuře fotbalových chuligánů.

Josef Smolík navrhuje následující kategorizaci návštěvníků fotbalového stadionu. První skupinu představují fotbaloví diváci, kteří jsou neutrálními, pasivními pozorovateli hry. Fotbalový divák se neztotožňuje s žádným konkrétním klubem a neužívá jeho symbolů. Druhou skupinu tvoří fotbaloví fanoušci, kteří jsou již osobně spjati s konkrétním hráčem nebo klubem, se kterými se identifikují. Identifikaci s klubem prezentují zejména oblečením. Třetí skupinou jsou fotbaloví chuligáni, u nichž mnohdy schází identifikace s klubem a je nahrazena identifikací s vlastní skupinou. Tyto skupiny se přitom vyznačují silnou exkluzivitou. Čtvrtou skupinu návštěvníků potom zastupují skupiny ultras. Jde o velmi specifické skupiny, které mohou fungovat jako fankluby, zatímco v některých zemích splývají se skupinou fotbalových chuligánů. V českém prostředí jsou tvořeny jak chuligány, tak fanoušky, které pojí častá spolupráce. Nejednoznačnost a nepřehlednost české ultras scény tedy zamezuje širší generalizaci a typologizaci těchto skupin (Smolík, 2008).

Obdobnou klasifikaci nabízí Carnibella, který na stadionu našel následující skupiny návštěvníků. Za prvé jde o consumer-oriented fans, tedy návštěvníky, kteří upřednostňují zejména klidná místa v hledišti a které spojuje zájem o hru jako

takovou. Druhou skupinou jsou football-oriented fans, tedy pravidelní návštěvníci stadionu, kteří svůj klub hlasitě povzbuzují a propagují klubové barvy. Třetí skupinu dále tvoří experience/adventure fans, jež na zápasech vyhledávají vzrušení a nepokoje, přičemž hra jako taková není prvořadá (Carnibella a kol. 1996 podle Smolík, 2008).

Klasifikaci návštěvníků fotbalových stadionů užívají rovněž bezpečnostní složky (Policie ČR ve spolupráci s pořadatelskou službou), jejichž úkolem je především zajistit bezpečnost a poklidný průběh fotbalových zápasů. Návštěvníci jsou na základě této klasifikace rozděleni do tří základních kategorií. Kategorie A zahrnuje nerizikové návštěvníky, kategorie B návštěvníky méně rizikové a kategorie C pak velmi rizikové návštěvníky (Smolík, 2008).

Těmto typům klasifikace odpovídá i rozmístění návštěvníků na stadionu. Každá kategorie návštěvníků navštěvuje zpravidla odlišné sektory, které se pak, z hlediska nastíněné kategorizace, vyznačují relativně vysokou homogenitou. Návštěvnost a obsazení jednotlivých sektorů, stejně jako klasifikace návštěvníků fotbalových stadionů bezpečnostními složkami, jsou významné zejména z hlediska disciplinování těla, o kterém pojednává kapitola *Tělo jako norma*. Zároveň jsou jednotlivé sektory místem produkce specifických kulturních zvláštností a je tedy zajímavé sledovat, jakými způsoby a v jaké míře se na jejich utváření podílejí.

2.5 Tělo jako artefakt

Kapitola uvažuje lidské tělo jako předmět specifických kulturních praktik, zaměřených na zpracování přirozeného fyzického těla do podoby kulturního artefaktu. Ukáže běžné způsoby upravování těla v každodenním životě, ale i praktiky, které vedou k významným transformacím těla a jeho jednotlivých částí.

Dle Soukupa a Balcerové značí procesy *upravování* těla existenci určitých významů, které každá kultura lidskému tělu, jeho morfologii a fyziologii připisuje. Tělo se stává kulturním konstruktem a reprezentací. Každá kultura vykazuje specifické kulturní vzory lidského těla, které má tendenci být upravováno takovým způsobem, aby odpovídalo sociokulturním normám a idejím, jež danou kulturu konstituují (Soukup, Balcerová, 2011).

Tělo jako artefakt tematizuje rovněž Theresa Wingeová, která se zabývá konceptem tělesných modifikací v rámci subkultury Modern Primitives. Tělesné modifikace jsou v jejím příspěvku definovány jako druhy technik, zaměřené na změnu jedné nebo více částí těla (Camphausen, 1997 podle Wingeová, 2003). Nezahrnují přitom jen velmi radikální změny a transformace fyzického těla, nýbrž patří sem i úprava vlasů, kůže, nehtů, postavy, zubů, očí (Eichet et al., 2000 podle Wingeová, 2003).

V podobném duchu uvažuje i Horace Miner, jenž pojednává způsoby upravování fyzického těla, kterými se vyznačuje západní kultura, resp. kultura Spojených států. Poukazuje na každodenní rituální aktivity, soustředěné na lidské tělo, jeho vzhled a zdraví. Tyto praktiky spojuje s obřadními či ceremoniálními činnostmi, jež nazývá tělesné rituály. Mezi tyto činnosti patří umývání, úprava vlasů, čištění zubů, holení, zahalování těla oblečením, chirurgické úpravy těla nebo kontrola tělesné hmotnosti. Tyto praktiky mají základ především v estetických hodnotách jejich aktérů a odkazují ke značné nelibosti vůči přirozenému stavu těla a jeho funkcí (Miner, 1956).

Sanders a Vail na základě své studie uvádějí, že lidé upravují svůj vzhled rozmanitou řadou způsobů s cílem kontrolovat svou sociální identitu a pojetí sebe sama. Oblékání a móda slouží k symbolickému zobrazení genderu, sociálních rolí, sociálního statutu, životního stylu, hodnot, osobních zájmů a dalších prvků identity člověka. Móda je přitom, podobně jako všechny další úpravy vzhledu, užívána k vyjádření příslušnosti k určité sociální skupině (Sanders, Vail, 2008).

Sanders a Vail rozlišují trvalé a dočasné úpravy lidského těla. K dočasným úpravám lidského těla patří například body painting neboli technika zdobení těla pomocí nanášení barev na kůži. Body painting plní zejména funkci zkrášlovací, ale také identifikační, kdy jedinci slouží k odlišení se od příslušníků jiných sociálních skupin. Sanders a Vail dodávají, že body painting je vzhledem ke svému dočasnému charakteru takovým způsobem úpravy těla, který je orientován především na konkrétní události či příležitosti. Další dočasnou úpravou těla je například úprava vlasů - hairstyling. Lidé své vlasy tvarují, stříhají, barví či zcela odstraňují. Hairstyling plní především funkci estetickou, může však také vyjadřovat přináležitost člověka k určité sociální skupině. Mezi trvalé úpravy těla se potom řadí plasticko-chirurgické zákroky, genitální mutilace, skarifikace, piercing či tetování (Sanders, Vail, 2008).

V českém akademickém prostředí se procesy upravování lidského těla zabývá například Martin Heřmanský, který ve své práci *Činky, sichry, banánky: Piercing v kultuře pražské středoškolské mládeže* (2012) tematizuje semiotizaci piercingu v aktérském diskurzu, a dále Martin Rychlík, který se ve své knize *Tetování, skarifikace a jiné zdobení těla* (2005) orientuje na způsoby zdobení lidského těla, jež konceptualizuje jednotným označením *body art*. Poukazuje přitom na skutečnost, že všechny známé společnosti se vyznačují zdobením lidského těla, na tzv. univerzální upravování těla (Murdock, 1945 podle Rychlík, 2005). Zdobení těla má přitom celou řadu kulturních významů, které mají tendenci se vzájemně překrývat a doplňovat (Rychlík, 2005).

Ústředním tématem jeho práce je tetování, zmiňuje se však i o dalších technikách upravování fyzického těla, mezi které patří například skarifikace, mutilace a další úpravy jednotlivých tělesných částí. Tetování pojednává jako mnohovýznamový, kulturně sdílený prvek, který je výrazným symbolickým nositelem. Upozorňuje však, že v současnosti se tetování často objevuje jako silně individualizovaná dekorace, která je nositelem především soukromých významů a plní zejména funkce estetického obsahu. Tetování jako kolektivně sdílený symbolický prvek společným významem přispívá k integraci určité skupiny lidí a spojuje v sobě řadu rozličných funkcí. Jde o trvalou kresbu na těle, jež je zhotovena zavedením barviva pod kůži. Rychlík spojuje tetování především s procesem utváření identity člověka (Rychlík, 2005).

Rychlík poukazuje na varietu funkcí tatuáže, které rozděluje do několika kategorií. Funkce rituální se pojí především s iniciačními rituály, které doprovázejí okamžiky sociální změny, opuštění určité skupiny a vstup do skupiny nové. V takovém případě tetování vystupuje jako symbol, který je sdílen a uznán okolím jedince. Funkce estetická, dekorativní či erotická se pojí především s potřebou zkrášlování těla. Funkce komunikační a identifikační je spojena se sdělováním emocí, názorů, postojů či přesvědčení. Funkce sociálně-skupinová spojuje znaky příslušnosti a identifikace nositele tetování s určitou sociální skupinou. Funkce individualizační se váže především k osobnosti nositele tetování, které slouží jako symbol prosazování vlastní jedinečnosti, individuality a rovněž odkazuje ke členství v určitých sociálních skupinách. K dalším funkcím také patří magicko-náboženská nebo léčebně preventivní (Rychlík, 2005).

Lidské tělo je tedy předmětem působení kulturního prostředí, v němž je vždy specificky upravováno. Úpravy lidského těla mohou být dočasného, mimořádného charakteru, mohou však nabývat i trvalých forem. Vypovídají jak o společnosti, tak o jedinci, který je jejich nositelem, pojí se s formováním lidské identity, příslušností individua k sociálním skupinám či způsoby vyjádření názorové orientace a životních přesvědčení.

2.6 Tělo jako význam

Kapitola pojednává tematizaci lidského těla jako prostředku manifestace kulturních významů. Sleduje, jak je jeho kulturní semiotizace pojednávána obecně a následně předvede způsoby, jakými probíhá přímo v prostředí fotbalového stadionu.

Fiona Bowieová se ve své knize *Antropologie náboženství* (2008) věnuje symbolické klasifikaci a zabývá se způsoby, jakými je lidské tělo používáno jako klasifikační mechanismus. Symbolická klasifikace se dle ní vztahuje k úsilí člověka vytvářet smysl a význam ve světě, ve kterém žije. Proces klasifikace zahrnuje mj. také biologické aspekty fyzického těla (věk, pohlaví, etnická příslušnost, zdravotní postižení aj). Způsoby klasifikace a význam klasifikačních kategorií jsou přitom specifické pro každou jednotlivou kulturu (Bowieová, 2008).

Všichni lidé uznávají a užívají symboly. Symbol značí „něco, co zastupuje či představuje něco jiného“ (Bowieová, 2008: 47). Smysl mu dává sdílený a kulturně determinovaný význam, nezávislý na jeho skutečných vlastnostech (Lawless, 1996). Symboly jsou tedy kulturními konstrukty, zpravidla bez všeobecného významu. Jejich význam není vnitřní, není jejich specifickou vlastností a lze mu rozumět jen v souvislosti s ostatními symboly, jež spoluutváří tentýž kulturní celek (Bowieová, 2008).

Bowieová tvrdí, že pro všechny lidské kultury existuje vždy jeden společný předmět, který je značně symbolizován – lidské tělo. Náleží nejen jednotlivci, ale i širšímu sociálnímu útvaru – je zakoušeno subjektivně i objektivně (Bowieová, 2008). Soukup a Balcerová si také všímají, že lidské tělo samo o sobě není nositelem významů, jeho *semiotizace* probíhá působením specifické kultury, která tělu a jeho částem připisuje nějaký význam (Soukup, Balcerová, 2011).

Podobně popisuje aspekty tělesné semiotizace Mary Douglasová, která ve svém díle *Purity and Danger: an analysis of concepts of pollution and taboo* (1976) poukazuje na způsoby užívání lidského těla jako sociálního a náboženského symbolu. Obdobně jako Bowieová si všímá univerzálnosti lidského těla, která z něj činí efektivní zdroj kulturně sdílených významů. Tělo interpretuje jako symbolický systém, jenž nese kódované sociální významy (Douglasová, 1976 podle Bowieová, 2008).

Další přístup k lidskému tělu jako objektu kulturní semiotizace představuje Eleonóra Hamarová, která ve svém příspěvku v knize *Náboženství a tělo* (2006) hledá možnosti, jimiž lze lidskému tělu rozumět skrze jeho náboženské a kulturní reprezentace. Zabývá se způsoby, jakými může lidské tělo prostřednictvím tělesných praktik a kulturních reprezentací představovat odlišné náboženské tradice, neboli jak tělo vystupuje jako objekt náboženské symbolizace (Hamarová, 2006).

Hamarová upozorňuje, že v rámci sociologie těla nelze k tělu přistupovat jako k pouhé biologické konstantě, nýbrž že tělo vždy vystupuje jako objekt, do něhož jsou vpisovány rozmanité kulturní významy. Odmítá tedy představu lidského těla jako dané a výhradně fyzické veličiny a klade naopak důraz na syntézu těla a kulturních významů. Tělo nikdy nemůže existovat odděleně od své kulturní a sociální dimenze a vždy bude vystupovat jako kulturní produkt (Hamarová, 2006).

Alexandra Navrátilová pojednává rituální nahotu jako prostředek náboženské symbolizace. Nahé tělo a jeho jednotlivé části mohou být nositeli specifických významů (gesta pohrdání, urážky, výsměchu). Autorka tvrdí, že v rámci rituálních aktů docházelo k obnažování těla nebo jeho částí (zpravidla prsa, ohanbí, zadnice) dle převládající tradice, na veřejnosti nebo intimně, ve skupinách či individuálně. Například ukazování genitálií či holého zadku se pokládalo za urážku (Navrátilová, 2006).

Vít Erban se zabývá transkulturní interpretací semiotizace lidského těla. Hovoří o kulturní manipulaci s lidským tělem, neboli o způsobech, jimiž může kultura zacházet s tělesnou fyziologií a využívat ji k symbolickým účelům. Odvolává se přitom na mezikulturní interpretaci Roberta Hertze, jenž analyzoval symbolické významy kulturou připisované pravé a levé ruce (Erban, 2006). Robert Hertz se v knize *Right and Left : Essays on Dual Symbolic Classification* (1973) zabývá rozdíly v hodnotách a asociacích, jež kultura připisuje pravé a levé ruce. Význam této pravo-levé polaritě dává právě lidská schopnost symbolizace. Biologická diferenciací pravé

a levé ruky je užívána k produkci mnoha symbolických a sociálních asociací (Hertz, 1973 podle Bowieová, 2008). Dle Erbana odkazuje termín *pravý* k pravosti ve vztahu k autenticitě, pravdy, správnosti. Pravá strana nese hodnoty vzácnosti, síly či vůle, zatímco levé straně jsou připisovány atributy protikladné (Erban, 2006).

O lidském těle jako objektu a prostředku kulturní symbolizace na fotbalovém stadionu pojednává Josef Smolík. Hovoří o symbolické komunikaci, probíhající prostřednictvím specifických řečových, výrazových a znakových symbolů. Symboly zde slouží hlavně ke ztotožnění a sounáležitosti jednotlivých skupin návštěvníků fotbalového stadionu a zároveň k jasnému odlišení se od skupin cizích. Semiotizace biologických aspektů těla se zde odráží zejména v rámci politicky orientovaných postojů a předsudků, které se projevují hlavně xenofobními představami, rasismem či antisemitismem (Smolík, 2008).

Xenofobie je definována jako odpor a strach z cizinců na základě skupinové dichotomizace „MY“ a „ONI“. Xenofobní postoje a představy se vztahují k cizím národům, přičemž důraz je kladen na nadřazené postavení vlastního národa a méněcennost ostatních, dále k náboženským a etnickým skupinám nebo politickým postojům. Xenofobie je podkladem pro šovinismus, rasismus a obdobné projevy. Na fotbalových stadionech jsou xenofobní postoje orientovány především na jiné skupiny chuligánů, ale také na fotbalové kluby či regiony (Malina, 2009, Smolík, 2008).

Rasismus je soubor stereotypních představ, založených na postoji a víře v existenci nadřazených a méněcenných lidských ras a vytváření teorií o hierarchickém uspořádání, jež předpokládá jejich fyzickou a duševní nerovnost. Pojem rasa odkazuje k rozdílným, selektivně vybraným somatickým vlastnostem, jež jsou užívány ke kategorizaci velkých skupin lidí, jimž jsou následně připisovány odlišné duševní vlastnosti a schopnosti. Rasismus se na fotbalovém stadionu projevuje především formou šíření rasistických názorů, nadávek, znevažujících projevů (pískot, bučení, házení banánů na hráče tmavé pleti), dále užíváním rasistických hesel, chorálů či symbolů prostřednictvím verbálních projevů, transparentů, ale i tiskovin či webových stránek. Rasistické projevy zde bývají záležitostí jednotlivců (pokřiky) či organizovaných skupin (chorály) (Malina, 2009, Smolík, 2008).

Jednou z rasově orientovaných ideologií, která se na fotbalovém stadionu objevuje, je antisemitismus. Vyznačuje se nenávisť a předpojatostí vůči Židům jako představitelům náboženství judaismu, etnické skupiny nebo rasy. Na fotbalovém

stadionu se antisemitismus vyskytuje především v latentní podobě, kdy označení určité skupiny jako židovské ve skutečnosti nehodnotí skupinu podle náboženství či rasové příslušnosti, nýbrž slouží jako urážející vulgarita namířená proti oné skupině (Malina, 2009, Smolík, 2008).

Vidíme tedy, že kultura vpisuje do fyzického těla velmi rozmanité významy, jež ovlivňují jeho vnímání, reprezentaci a do určité míry rovněž způsoby jeho užívání. Zásadní roli zde hraje dané sociální prostředí, které k tělesné symbolice přistupuje specificky, dle převládající tradice. Do semiotizace těla mohou rovněž vstupovat různé politické aspekty.

2.7 Tělo jako norma

Kapitola pojednává prostředky a mechanismy, jež kultura uplatňuje vůči tělu, které se v jejich důsledku stává tělem disciplinovaným. Klíčovým textem je zde studie Michela Foucaulta *Dohlížet a trestat* (2000), v níž autor charakterizuje principy disciplinace jako moderní formy produktivní moci. Foucault si všímá působení sociokulturních institucí na lidské tělo a zasazuje je do konceptu disciplinace. Popisuje základní techniky a prostředky k jejímu vynucování, jež jsou prosazovány s cílem dosáhnout dokonalé tělesné efektivity a poslušnosti.

O disciplinaci lidského těla pojednávají také Soukup a Balcerová. Ovládnutí těla a osvojování tělesných návyků je dle nich výsledkem procesu učení. Lidské tělo je v socializačním a enkulturačním procesu disciplinováno takovým způsobem, aby odpovídalo kulturním očekáváním a normám. *Disciplinace* tedy představuje úsilí vyvíjené kulturními institucemi k přinucení těla k poslušnosti. Procesem disciplinace těla se utváří kulturní odstup od biologického těla a uspokojování jeho potřeb (Soukup, Balcerová, 2011).

Ve světle Foucaultovy disciplíny vystupuje lidské tělo jako „*objekt a terč moci*“ (Foucault, 2000, s. 200). Tělo je vystaveno působení různorodých procesů, jejichž prostřednictvím je manipulováno, tvarováno, cvičeno, v jejichž důsledku se stává poslušným. Poslušné tělo tedy odkazuje k takovému tělu, jež může být podřízeno, využito, transformováno, zdokonaleno. To znamená, že lidské tělo vždy podléhá společenským omezením, zákazům či povinnostem. Centrální myšlenkou jeho práce je tedy koncept disciplíny, jíž rozumí metody, které umožňují kontrolu tělesných

činností, které zajišťují podrobování sil individua a uvádějí je do vztahu poslušnosti – užitečnosti (Foucault, 2000).

Foucault charakterizuje tři základní techniky moderní disciplinární moci. Za prvé jde o *rozsah kontroly*. Rozsah kontroly se netýká těla jako celku, nýbrž tělo je zpracováváno v detailu, k jeho donucování dochází v rovině ovládnutí pohybů, gest, rychlosti. Za druhé jde o *předmět kontroly*. Kontrole nejsou vystaveny význačné prvky chování či řeči těla, nýbrž efektivita jeho pohybů a jejich vnitřní organizace. Za třetí jde o *modalitu*. Modalita zahrnuje soustavné donucování, zaměřuje se na postupy činnosti spíše než na jejich výsledky a probíhá v jemných časových, prostorových a pohybových jednotkách. Uvedené techniky kontroly tělesných činností Foucault označuje pojmem disciplíny. Konečným produktem disciplíny je tedy *tělo poslušné* (Foucault, 2000).

Foucaultovská disciplína funguje na třech základních principech: rozdělení jedinců v prostoru, časového rozvržení a zvládnutí těla. K donucování přitom využívá prostředků hierarchického dohledu a normalizujících sankcí (Foucault, 2000).

2.7.1 Techniky donucení

Princip rozdělení jedinců v prostoru zachází s několika technickými postupy. Může jít o *klauzuru*, neboli uzavření specifikovaného prostoru, jeho úplné oddělení a izolování od okolního prostředí (př. kasárny, továrna). V takovém prostoru lze uplatňovat řád a disciplínu v maximální možné míře (Foucault, 2000).

Technika klauzury však sám o sobě nedostačuje potřebám disciplinárních aparátů, neboť zajišťuje pouze bazální a všeobecnou kontrolu. Prostor je dle Foucaulta třeba zpracovat pružněji. Disciplinární aparáty tak dále pracují na základě principu elementární lokalizace – *rozčlenění*. Rozdělení prostoru probíhá takovým způsobem, aby počet úseků, na něž je rozčleněn, odpovídal počtu těl v něm se nacházejících, neboli „*každému individuu jeho místo a každému umístění jedno individuum*“ (Foucault, 2000, s. 208-209). Tento princip eliminuje rozmístění jedinců ve skupinách, jejich nekontrolovatelný, neefektivní či nebezpečný pohyb, s cílem kontrolovat a získat přehled o prezenci i absenci, o tom, kdo a kde se nachází a umožnit v každém čase dohlížet na chování jednotlivců, kontrolovat je, vyhodnocovat, popř. sankcionovat či určit jeho užitečnost a efektivitu. Rozčlenění tedy představuje účinný individualizační mechanismus (Foucault, 2000).

Další techniku členění disciplinovaného prostoru představuje pravidlo *funkčních umístění*, jež pracuje s prostorem obecně přístupným a připraveným k rozmanitému využití. Určitá místa jsou definována nejen s ohledem na potřebu dohledu a potlačování nežádoucí komunikace, nýbrž také s ohledem na vytváření užitečného prostoru (Foucault, 2000).

Disciplinovaný prostor dále vyznačuje *jednota postavení*, tedy místo, jež jedinec zaujímá v klasifikačním systému. Takové prostorové rozmístění umožňuje zajišťovat zároveň celou řadu rozlišení, jak to Foucault uvádí na příkladu školy (rozmístění dle stupně pokročilosti žáků, věku, výsledků). V souladu se svými kvalitami zaujímá každý jedinec pokaždé jiné postavení, neboť v rámci této řady pozic dochází k neustálému přesouvání (Foucault, 2000).

Disciplíny tak vytvářejí komplexní prostory, jež jsou v celku architektonické, funkcionální a hierarchizované. Zajišťují konzistentní umístění a zároveň vytvářejí prostor pro cirkulaci. Zabezpečují poslušnost jednotlivců, lepší ekonomii času a činností (Foucault, 2000).

Princip časového rozvržení zajišťují techniky časové kontroly činností disciplinovaných těl jednotlivců. Ta probíhá uložením časového rozvrhu, časového vypracování úkonu a vyčerpávajícího využití (Foucault, 2000).

Časové rozvržení probíhá prostřednictvím uložení jednotlivých činností, jejich opakování ve stejných časových úsecích a stanovení jejich rytmu. Jednotlivé činnosti, jejich začátek, průběh i ukončení, se řídí normalizovanými znameními. Časové rozvržení se zároveň pojí se snahou ujistit se o kvalitě využití času, která probíhá prostřednictvím permanentní kontroly, nátlaku ze strany dozorců, potlačování rušivých a pozornost odvádějících činitelů. Jde tedy o konstituování dokonale využitelného času, během něžž zůstává tělo nepřetržitě využíváno k činnosti. Právě přesnost, využitelnost a pravidelnost tvoří zásadní a nepostradatelné složky organizace a kontroly disciplinárního času (Foucault, 2000).

Časové vypracování úkonu stanovuje pořadí a časový průběh jednotlivých úkonů. Zajišťuje nejen vypracování samotného úkonu, nýbrž také vnitřní kontrolu jeho průběhu a jednotlivých fází. Tělo a jeho pohyby se přizpůsobují časovým příkazům (př. vojáci pochodující podle rytmu bubnů). Každý úkon je rozložen na jednotlivé prvky, ustavuje se pozice těla a jeho částí, určuje se směr každého pohybu a doba jeho provádění (Foucault, 2000).

Disciplinární kontrola se ovšem netýká jen uložení řady definovaných pohybů, nýbrž ukládá i nejlepší provázání mezi pohybem a celkovým postojem těla, jež je zde podmínkou efektivnosti a rychlosti. Jen správné zapojení těla – *korelace těla a pohybu* - umožňuje efektivní využití času (Foucault, 2000).

Disciplína vymezuje také vztah těla k objektu, s nímž pracuje a zachází. Jde o takzvané instrumentální kódování těla, *členění tělo – objekt*, jež rozkládá pohyb na dvě paralelní řady. Jednak na řadu tělesných prvků, částí těla, jež jsou k činnosti užívány (př. pravá ruka, koleno), jednak na řadu předmětů, objektů, se kterými zachází a manipuluje (př. hlaveň pušky, kohoutek). Disciplína obě řady uvádí do vzájemné korelace takovým způsobem, aby odpovídaly danému počtu jednoduchých pohybů (př. opřít, ohnout), a následně stanovuje pořadí těchto jednotlivých korelací (Foucault, 2000).

Poslední zásadou časové kontroly aktivity je *vyčerpávající využití*, princip nezahálení. Disciplína operuje s pozitivní ekonomikou, zdůrazňuje princip teoreticky stále rostoucího využití času. Má tendenci k intenzifikaci využívání času, k dosažení průsečíku maximální rychlosti a maximální efektivity. Každá činnost je rozložena na své prvotní prvky, nejmenší možné jednotky, s cílem kontrolovat provedení každého prvku v každém čase (Foucault, 2000).

Disciplína se ovšem netýká jen prostorového rozmístění a časového rozvržení. Vznáší totiž požadavek skládat jednotlivé síly takovým způsobem, aby bylo dosaženo účinného celku. Konečný účinek tedy musí být vyšší než pouhý souhrn elementárních částí, které konstituují souhrnný celek. Tento základní předpoklad se zobrazuje v několika postupech. Za prvé, každé tělo se stává prvkem, segmentem, který lze umístit, přesouvat a členit v souvislosti s druhými, stává se součástí multisegmentárního stroje. Za druhé, disciplína kombinuje jednotlivé časové řady a formuje složený čas, neboli čas jedněch se musí přizpůsobit času druhých takovým způsobem, aby se na konečné produkci podílelo maximální množství sil při vynaložení maximálního úsilí. A za třetí, tato kombinace sil si žádá správného systému řízení. Každou činnost individua je třeba pečlivě rozdělit na jednotlivé fáze a podporovat ji přísnými, stručnými a jasnými rozkazy. Řád přitom nemusí být explicitně vyložen či vyjádřen, jeho úlohou je přimět tělo k žádoucímu chování. Úkolem podřízeného těla je identifikovat disciplinární signál a neprodleně na něj reagovat dle předem stanoveného kódu (Foucault, 2000).

2.7.2 Prostředky donucení

Foucault charakterizuje „*prostředky správného výcviku*“ (Foucault, 2000, s. 244), tedy nástroje vynucování, jichž moderní disciplinární moc užívá a jež zároveň představují výchozí předpoklad jejího úspěchu a efektivity.

Prvním donucujícím prostředkem je *hierarchický dohled*, technika, jež tkví v působení pohledu. Činí z objektu disciplíny zřetelně viditelné jedince a zprostředkovává účinky disciplinární moci. S touto technikou se pojí také otázka architektonického rozvržení a budování míst či staveb, v jejichž rámci je disciplína uplatňována. Tato místa jsou konstruována pro permanentní vnitřní, rozčleněnou a detailní kontrolu, činí viditelnými objekty disciplinárního aparátu. Ve své dokonalé podobě by umožňovaly sledovat veškeré dění bez ustání jedním pohledem (Foucault, 2000).

Dohled rovněž zahrnuje osoby, které jej provádějí. Tento specializovaný personál vykonává dohled permanentně, je zde neustále přítomný a je zřetelně odlišený od jedinců, nad nimiž je dohled vykonáván. Dohled je přitom hierarchický, kontrola probíhá jak na vertikální úrovni shora – dolů, ale v jisté míře i zdola – nahoru, tak i na úrovni horizontální. To znamená, že se zde utváří plně integrovaná síť vztahů (Foucault, 2000).

Dalším donucujícím prostředkem jsou *normalizační sankce*. Trestní mechanismus je součástí každého disciplinárního systému. Vychází přitom z několika zásad. Za prvé, disciplíny konstituují jakýsi infrapenalitní systém, zasahují prostor, který nepostihují zákony, kvalifikují a stíhají soubor způsobů chování, které velkým systémům unikají. Disciplína tedy pracuje s vlastním normativním systémem, vymezuje vlastní systém přestupkového chování a užívá specifického systému sankcí prostřednictvím vlastních soudních instancí. Mikropenalizuje čas (opoždění, absence), činnost (nepozornost, nedbalost), způsob chování (nezdvořilost, neposlušnost), řeč (neúčelné mluvení, drzost), tělo (nesprávné postoje, nekonformní gesta) či sexualitu (nestydatost, neslušnost). Připouští přitom jakýkoliv postup vůči přestupkovému jednání, od fyzického trestu, přes ponížení až po lhostejnost (Foucault, 2000).

Za druhé, disciplína vystupuje proti veškerým odchylkám a chování neodpovídajícím pravidlům, proti všemu, co spadá do oblasti nekonformního. Forma řádu, jemuž se disciplinární tresty podřizují, je přitom dvojí: řád je jednak umělý,

explicitně stanovený a formulovaný zákonem či nařízením, jednak je definován přirozeně, dle dosaženého stupně schopností a dovedností jednotlivců, kdy nedostatečnost či neschopnost jsou předmětem trestání (Foucault, 2000).

Za třetí, disciplinární trestání je povahy korektivní, usiluje redukovat odchylky prostřednictvím zesílené, zintenzívněné formy učení a opakováním či ukládáním nadstandardní práce. Předpokládá přitom, že opakování upevňuje a zdokonaluje plnění přidělených povinností. Nápravy je tedy dosahováno využitím mechanismu výcviku, neboli „*trestat znamená cvičit*“ (Foucault, 2000, s. 257).

Lidské tělo je tedy předmětem soustavného působení kulturních disciplinačních aparátů. Disciplína pracuje jak s objekty svého působení, tak i obecně s prostředím, v němž je uplatňována. K tomu využívá specifických technik a mechanismů donucování, jejichž účelem je dosažení dokonalé poslušnosti, kontroly tělesných činností a rovněž jejich efektivity. Disciplinární schéma přitom odkazuje k základnímu sociokulturnímu normativnímu systému. Konečným produktem je tělo dokonale poslušné. Bude zajímavé sledovat, jak kulturní disciplinace lidského těla probíhá v prostředí výzkumu, prostřednictvím kterých mechanismů a do jaké míry dochází k jejímu uplatnění, a které systémy se na jejím vynucování podílejí.

2.8 Tělo a spartakiádní vystoupení

Kapitola předkládá teoretický rámec pro interpretaci lidského těla jako součásti plně homogenního celku, uskupeného k předvedení dokonale synchronizovaných pohybů jednolité masy těl. Ukáže specifický způsob disciplinování a užívání těla jako součásti plně kontrolovatelného tělesného uskupení, které představují vystoupení spartakiádních cvičenců. Jak bylo naznačeno již v úvodu, představení těl na fotbalovém stadionu se neomezuje pouze na sportovní stránku, odehrávající se na hrací ploše, nýbrž zde dochází ke kolektivnímu vystoupení návštěvníků fotbalového stadionu v ochozech. Bude zajímavé sledovat možné analogie obou prostředí a interpretovat je v kontextu disciplinačních teorií.

Petr Roubal analyzuje synchronizovaný pohyb cvičenců při spartakiádních vystoupeních jako předmět systematické politické manipulace. Poukazuje na totalitní charakter spartakiád, jejichž cíle se odrážely ve snaze podat obraz ideální národní komunity, kázně a vojenské zdatnosti a zformovat novou socialistickou společnost a

člověka. Základními motivy a prvky spartakiád přitom byly disciplína a kázeň. Dle spartakiádní ideologie představovaly disciplína a cviky účastníků stylizovaná lidská konání, zbavená nevzhledných mimovolných návyků nekontrolovaných pohybů (Roubal, 2006).

Záměrem spartakiádního výcviku byla především disciplína a získání kontroly nad těly cvičenců. Nešlo přitom o to, vykonat daný pohyb či cvik co nejrychleji, nejvícekrát či nejefektivněji, nýbrž provést jej přesně dle povelu v synchronizaci s ostatními spartakiádníky. To současně odráží důraz spartakiádních cvičení na splývání jednotlivců v nedílný celek (Roubal, 2006).

O spartakiádách pojednává také Vanda Thorneová. Hovoří o představení disciplinovaných mas, jež sloužilo jako ideologický instrument demonstrace moci komunistického režimu a státní a lidové jednoty. Ideologické zázemí spartakiád spočívalo zejména ve snaze potlačit prvky individualismu a zdůraznit kolektivní poslušnost a uniformitu s cílem vytvořit masu identických subjektů a zformovat plně nivelizovanou spolčenost – socialistický lid. Veřejné přehlídky spartakiádníků současně představovaly nový zdroj komunikace ve vztahu režim - společnost, a to prostřednictvím široce dostupných a čitelných kódů lidských pohybů. Záměrem komunistické propagandy bylo přenesení spartakiádní disciplíny i do dalších vrstev socialistické společnosti (Thorneová, 2011).

Podle Thorneové se komunistické spartakiády soustředily na kontrolu těla a skutečně tak dosáhly dokonalého vizuálního zobrazení poslušnosti a řádu. Vyznačovaly se striktně homogenními davy a řádem, přičemž každý jednotlivý účastník spartakiády byl dokonale poslušný, redukovatelný na analytickou jednotku, průsečík os x a y, řízený, kontrolovaný a analyzovaný z jednoho centra. Těla cvičenců se tak proměnila na plně kontrolovatelné a čitelné objekty (Thorneová, 2011).

3 Metodologie a reflexe výzkumu

Výzkum byl realizován v letech 2014-2015 a je samostatnou prací autora. V rámci metodologické části představuji základní výzkumné otázky, které jsou následně v empirické části analyzovány v kontextu konceptuálních východisek předložených v teoretické části práce. Ukáži etnografii jako výchozí metodologický nástroj a také postupy, kterými byl konstruován datový materiál. Samostatný oddíl věnuji výzkumnické reflexi, kde se budu snažit postihnout vlastní vztah výzkumník - terén a zamyslím se nad jeho důsledky, které do výzkumu vstupují.

3.1 Výzkumný problém, výzkumné otázky

Výchozím výzkumným problémem předkládané studie je charakteristika sociokulturních aspektů lidského těla na fotbalovém stadionu. V této souvislosti byly formulovány následující výzkumné otázky:

- a) Jakými způsoby a k jakým účelům je lidské tělo v prostředí fotbalového stadionu upravováno?
- b) Jaké kulturní významy lze na lidském těle v prostředí fotbalového stadionu identifikovat?
- c) Do jaké míry lze v normativním systému prostředí fotbalového stadionu identifikovat prvky disciplíny M. Foucaulta? Kým a prostřednictvím jakých mechanismů je vynucována?

Výzkumné otázky se snaží postihnout základní kulturní zvláštnosti kultury na fotbalovém stadionu, které se promítají na fyzickém těle a utváří tělo sociální, s cílem získané poznatky syntetizovat a prezentovat je v uceleném souhrnu.

3.2 Výzkumná strategie

Předkládaný výzkum usiluje o porozumění lidem v sociálních situacích (Disman, 2000), o porozumění sledovanému sociálnímu jevu s cílem vytvořit jeho komplexní, holistický obraz. Z těchto důvodů jsem přistoupil ke kvalitativní výzkumné strategii (Novotná, 2009a). Kvalitativní výzkumná strategie umožňuje sledovat

pozorovaný jev v přirozených podmínkách sociálního prostředí, zaměřit se na malou skupinu, získat o ní co nejvíce informací a sledovat tak v nejvyšším možném rozsahu její kontext (Hendl, 2008). Přestože fotbalové diváctví v mnoha ohledech přesahuje hranice stadionu, domnívám se, že zvolená strategie byla vhodná i z toho důvodu, že se jedná, s přihlédnutím ke zvolenému výzkumnému problému, o relativně ustálenou skupinu v jasně vymezeném prostředí.

Výzkum byl realizován formou etnografie. Podstata etnografie vychází z kreativního procesu konstruování dat, teoretizace, reflexivity, způsobů psaní a sociálních vztahů prostupujících celý výzkumný postup. Poskytuje prostor pro zkoumání sociální, diskurzivní, emocionální, spirituální, tělesné i materiální skutečnosti. Etnografie tedy nevystupuje výlučně jako technika sběru dat, nýbrž jde o ucelený proces *etnografování*, výzkumný postup neboli „praktikování etnografie“ (Stöckelová, Abu Ghosh, 2013). Praktikování etnografie považuji v prostředí fotbalového stadionu a fotbalových fanoušků za vhodný postup zejména proto, že nabízí možnost popsat a interpretovat povahu sociální skutečnosti na základě různých strukturálních úrovní. V jistých ohledech jde o poměrně exkluzivní sociální skupiny a etnografie tak představuje výzkumný postup, který je schopný reflektovat je bezprostředně, v přirozeném prostředí.

3.3 Techniky konstrukce dat

Výzkum probíhal s využitím techniky zúčastněného pozorování. Zúčastněné pozorování mi umožnilo získat především nezprostředkovaná data (Hendl, 2008, Heřmanský, 2009b). Pozorování jsem realizoval za využití tzv. metody trychtýře, kdy se postup pozorování rozkládá na tři fáze. Nejprve probíhá popisné pozorování, během kterého výzkumník zaznamenává vše, co vidí (Heřmanský, 2009b). Po prvotním vstupu do terénu jsem se tedy snažil zachytit obecný charakter prostředí výzkumu, stejně jako aktéry, kteří zde vystupují, jejich činnosti, interakce a předměty k nim využívané (Heřmanský, 2009b). Rovněž jsem provedl detailní popis (pasportizaci) stadionu a jeho nejbližšího okolí. Ve druhé fázi pozorování jsem se soustředil již na konkrétní problémy (Heřmanský, 2009b), s přihlédnutím k formulovaným výzkumným otázkám. V terénu jsem si tedy opakovaně kladl výzkumné otázky a sledoval, jak a do jaké míry na ně terén odpovídá. Přesto jsem se

i v této fázi snažil zachovat určitou míru nezáujatosti, abych předešel situaci, kdy by nadměrná závislost na výzkumných otázkách mohla zakrýt další významné jevy. V poslední fázi probíhalo pozorování již výběrové, kdy jsem se soustředil na jednotlivé konkrétní případy s cílem ověřit předešlá data (Heřmanský, 2009b). V tomto okamžiku jsem již nebyl tolik svázán nutností zachytit veškeré probíhající jevy v terénu a detailně je zaznamenávat do terénních poznámek z pozorování. Opakující se skutečnosti mi pomáhaly utvrzovat se v průběžných interpretacích datového materiálu a zároveň umožňovaly vytváření ucelených kategorií a jejich syntézu. Přesto jsem v terénu neztrácel obezřetnost a velmi často se objevovaly nové situace, které umožňovaly v datovém materiálu „číst stále nová a nová data“ (Konopásek, 1997, odst. 19).

Provedená pozorování jsem po jejich realizaci zaznamenával do terénních poznámek z utkání. Přímo na stadionu jsem si vedl heslovité poznámky o pozorovaných událostech, které mi umožnily rekonstruovat konkrétní jevy při jejich pozdějším, detailním zaznamenání (Heřmanský, 2009b). Poznámky jsem si zapisoval na papír, popř. do mobilního telefonu. Zapisování poznámek do mobilního telefonu se mi jevilo vhodné zejména proto, abych co možná nejvíce splýval s prostředím a nenarušoval svou přítomností a zapisováním pozorované procesy. Případně jsem si důležité skutečnosti nahrával na diktafon a předstíral, že telefonuji. Poznámky či nahrávky jsem přitom přepisoval co možná nejdělněji a terénní poznámky z utkání zaznamenával co nejdříve po skončení pozorování (srov. Hendl, 2008).

Nedílnou součástí záznamu pozorování představuje terénní deník, kam výzkumník zaznamenává reflexi vlastní zkušenosti v terénu, informace a okolnosti vstupu do terénu, problémy s kontakty atp. (Hendl, 2005, Heřmanský, 2009b). Terénní deník jsem vytvářel v průběhu celého výzkumného procesu. Využíval jsem jej především v situacích, které na mě významně zapůsobily jak v pozici výzkumníka, tak v pozici běžného návštěvníka stadionu. Deník mi tak v jistém smyslu pomáhal vyrovnávat se například s nepříjemnými pocity a poskytoval prostor pro zachycení emocionálního rozměru realizace výzkumu.

V terénu jsem rovněž provedl několik krátkých neformálních rozhovorů. V rozhovoru jsem volbu témat a iniciativu přenechával na informátorech a nechal plynout proud jejich vyprávění. Šlo o dva na sobě nezávislé informátory, kteří měli

původně plnit úlohu dveřníka k hooligans skupinám. Tyto rozhovory posloužily spíše k doplnění všeobecného kontextu, jako techniku sběru dat je tedy nepředkládám.

3.4 Výběr vzorku; prostředí výzkumu

Výzkumný vzorek byl konstruován v závislosti na výzkumném problému, reprezentuje tedy populaci problému a jeho relevantních dimenzí, s cílem získat pokud možno vyčerpávající informace vzhledem k výzkumnému problému (Hendl, 2008, Novotná, 2009). Vzorek byl konstruován na základě výběru konkrétního sociálního prostředí tak, aby bylo možné sledovat zvolený sociální jev v jeho přirozeném prostředí. Tato strategie mi umožnila sledovat nejen daný sociální jev, ale i prostředí jako celek (Novotná, 2009b).

Oblast výzkumu se přirozeně váže na fotbalový stadion. Vzhledem k možnostem a rozsahu předkládané práce bylo třeba terén redukovat na předem vybrané stadiony. Kritéria pro výběr stadionu byla založena jednak na soutěžní kategorii, jednak na předchozí zkušenosti z pozice návštěvníka stadionu. Soustředil jsem se tedy zejména na fotbalové zápasy probíhající v Praze, která poskytuje zázemí mnoha fotbalových klubů různých soutěžních kategorií. Pozorování pak probíhalo v prostorách stadionu, nicméně pro získání širšího kontextu jsem se často pohyboval i v jeho okolí, většinou několik desítek minut před zahájením utkání i po jeho ukončení. Zde jsem se zaměřoval především na práci a organizaci bezpečnostních složek a rovněž na další aktivity návštěvníků stadionu.

Velikost vzorku jsem se snažil volit takovou, aby vytvořená data měla odpovídající výpovědní hodnotu, a zároveň abych byl schopen výzkum vůbec provést a data analyzovat (Novotná, 2009b). Výzkum probíhal na 4 fotbalových stadionech, přičemž šlo o stadiony prvoligových klubů AC Sparta Praha a FK Dukla Praha, dále stadion druholigové FK Viktorie Žižkov a stadion třetiligového FK Loko Vltavín. Z hlediska délky trvání výzkumu šlo o terénní výzkum dlouhodobý (Novotná, 2009a), kdy se doba strávená v terénu pohybovala kolem 8 měsíců. Celkově pozorování probíhalo na 28 utkáních, z toho 10 domácích utkání AC Sparta Praha, 6 domácích utkání FK Dukla Praha, 9 domácích utkání FK Viktorie Žižkov a 3 domácí utkání FK Loko Vltavín.

3.5 Analytické postupy

Proces analýzy prostupuje celý výzkumný projekt, neboť data jsou v kvalitativním výzkumu organizována a analyzována již od jeho počátku (Heřmanský, 2009a). Při analýze jsem vycházel z indukční logiky kvalitativního výzkumu, kdy výzkumník postupuje od konkrétního k obecnému, ve snaze formulovat na základě sebraných dat obecná tvrzení (Novotná, 2009a).

Účelem analýzy dat je vyvození určitých závěrů a verifikace, hledal jsem tedy určité pravidelnosti v datech s cílem vysvětlit výzkumný problém (Heřmanský, 2009a). Využil jsem analytický přístup založený na segmentaci a kódování, to znamená, že text jsem rozčlenil na segmenty, se kterými jsem dále manipuloval a přeskupoval podle různých kritérií (Heřmanský, 2009a, Konopásek, 1997). Primárním zdrojem analýzy byly terénní poznámky z jednotlivých utkání.

K analýze jsem přistupoval s vědomím, že všechny její činnosti se provádějí současně (Heřmanský, 2009a), tedy že analýza dat je součástí sběru dat až do okamžiku, kdy bude dosaženo výzkumného cíle (Hendl, 2008). Od prvotního vstupu do terénu jsem si tedy vedl podrobné terénní poznámky z pozorování, které jsem souběžně přepisoval, kódoval a předběžně interpretoval.

3.6 Hodnocení kvality výzkumu

Validita a reliabilita představují základní kritéria kvality výzkumu (Novotná, 2009a). Potencionálně vysoká validita vyplývá již ze samotné podstaty kvalitativního výzkumu, neboť získáváme mnoho informací o malém počtu jedinců (Disman, 2007). Na druhou stranu však vzhledem ke slabé standardizaci vykazuje kvalitativní výzkum nízkou reliabilitu (Disman, 2007). Závěry z výzkumu tedy nelze zobecnit na celou populaci a zároveň existuje vysoká pravděpodobnost, že by jiný výzkumník při opakování tohoto výzkumu došel k jiným výsledkům (Disman, 2007). K zajištění validního výzkumu jsem v první řadě stanovil jasné cíle a postupy výzkumného projektu (Novotná, 2009a), jež předkládám v úvodu a metodologické části.

Potencionální ohrožení kvality výzkumu představuje reaktivita, neboť sám výzkumník svým pobytem v terénu ovlivňuje pozorovanou realitu (Heřmanský, 2009a). Výsledná data tak mohou podléhat zkreslení, například v podobě předsudků či vlastností výzkumníka (Hendl, 2008). Abych dokázal takovému zkreslení předejít,

usiloval jsem v průběhu celého výzkumu o neustálou reflexi své pozice a důsledků vlastní přítomnosti v terénu, poznatků, z nichž vycházím, emocí, jež při výzkumu prožívám (Nedbálková, 2006, Heřmanský, 2009b). Tuto reflexi předkládám v samostatném oddíle s názvem *Výzkumnická (sebe)reflexe*.

Do terénu jsem vstupoval v pozici dlouholetého fanouška fotbalového klubu AC Sparta Praha. Pravidelně navštěvuji domácí zápasy a s klubem se silně identifikuji. Taková situace hrozila ztrátou vědecké objektivity, tzv. going native a zaujetím subjektivního přístupu k pozorovaným procesům (Hendl, 2008, Heřmanský, 2009b). Právě zde jsem již od počátku výzkumu pocítoval riziko z hlediska kvality výzkumu. Této situaci jsem se snažil předejít tím, že výzkum neprobíhal pouze v prostředí stadionu AC Sparta Praha, který sice velmi dobře znám, avšak na druhou stranu jsem vnímal nebezpečí přílišného účastnictví. Výzkum jsem proto realizoval i na dalších utkáních klubů FK Dukla Praha, FK Viktoria Žižkov a FK Loko Vltavín. Tímto postupem jsem rovněž usiloval vyhnout se dalšímu možnému ohrožení výzkumu, jež spočívá v nevytvoření dostatečně kritického odstupu od zkoumaného (Heřmanský, 2009b). Problém zkoumání příliš známého prostředí tkví v tom, že výzkumník nevidí základní věci a procesy, jež mu připadají běžné a samozřejmé (Heřmanský, 2009b). Rozšířením terénu i na další stadiony tak bylo možné soustředit se na sledovaný jev a reflektovat jej v jeho různých variacích. Volba fotbalových stadionů z nižších výkonnostních kategorií (druholigové, třetiligové) se ukázala jako zvláště výhodná, neboť zde bylo možné vybrané jevy a procesy pozorovat „v malém“. Tyto stadiony se v porovnání s těmi prvoligovými vyznačují poměrně malou členitostí, obecně nižší návštěvností a s ní související relativně vyšší homogenitou zúčastněných aktérů. Rovněž aktivity návštěvníků zde vykazovaly nižší stupně četnosti i organizace, tudíž bylo méně náročné je zachytit a interpretovat. V rámci těchto malých stadionů jsem dokázal snáze konstruovat první ucelené kategorie a podrobit je kritickému srovnávání s daty, která jsem vytvářel ve složitějším terénu.

Ke zkreslení výsledků výzkumu může dojít i prostřednictvím zkoumané osoby či informátora (Hendl, 2008). Vaňková hovoří o tzv. efektu morčete, kdy aktéři výzkumu vědí, že jsou předmětem výzkumu, a podle toho upravují své chování a jednání (Disman, 2007 podle Vaňková, 2009). Před vstupem do terénu jsem předpokládal, že takový případ by mohl nastat například tehdy, pokud by byla prozrazena moje identita jako „fanouška Sparty“ v prostředí jiného fotbalového klubu a negativně ovlivnila průběh pozorování. Proto jsem v tomto terénu vystupoval

v pozici nestranného, nezaujatého diváka. Rovněž jsem se snažil vést si terénní poznámky maximálně nepozorovaně, abych svým zaznamenáváním co nejméně ovlivňoval pozorované události (viz *Techniky konstrukce dat*).

Důležitým kritériem pro hodnocení kvality výzkumu je také princip transparentnosti. Transparentnost výzkumu zajišťuje předložení všech dokumentů k výzkumu, včetně záznamů z pozorování (Hendl, 2008). Terénní poznámky k utkáním k práci nepředkládám, neboť se často dotýkají protiprávního jednání některých, v terénu ustálených, skupin návštěvníků stadionu a domnívám se, že by mohla být ohrožena jejich bezpečnost. V rámci metodologické části dále podávám přehledný popis způsobu, jakým byl konstruován výzkumný vzorek a jak probíhala analýza výzkumu (Hendl, 2008).

3.7 Etické otázky výzkumu

Ve výzkumném procesu jsem se snažil v nejvyšší možné míře respektovat základní principy etiky společenského výzkumu, a to v celém jeho průběhu. Anonymizace účastníků výzkumu byla vymezena neformálně. Nikdy jsem do terénních poznámek z pozorování neuváděl jména zúčastněných aktérů, jež by mohla vést k jejich zpětné identifikaci a případně je jakýmkoliv způsobem poškodit (Ezzedine et al., 2009). Tento princip je velice významný zejména s přihlédnutím ke skutečnosti, že aktéři výzkumu se mnohdy v rámci svých aktivit dopouštěli protiprávního jednání. Od začátku výzkumu jsem byl rovněž připraven na situaci, že v případě, kdy by měla data aktéry výzkumu poškodit, výsledky výzkumu vůbec nezveřejním. Tyto základní principy etiky považuji v prostředí fotbalového stadionu za zcela zásadní. V případě, že by aktéři byli účastí na výzkumu jakkoliv poškozeni, je velice pravděpodobné, že by se tím zúžil přístup například pro další výzkumy už tak značně exkluzivních a nesnadno dostupných skupin.

K zachování principů publikační etiky jsem se soustředil zejména na následující aspekty. Především o veškerých zdrojích, jež byly v rámci výzkumu použity, jsem podal úplné informace a jejich údaje zanesl do kapitoly věnované bibliografii. Jasně jsem odlišoval vlastní myšlenky od formulací, dat a údajů převzatých, citace a parafráze odborné literatury jsou vždy jasně vyznačeny odkazem (autor, rok vydání), přičemž citované pasáže jsou doslovné a vyznačeny

kurzívou (Ezzedine et al., 2009). Data a údaje jsem žádným způsobem nezkresloval (Hendl, 2008).

3.8 Výzkumnická (sebe)reflexe

K ustavujícím aspektům etnografie tak, jak je výše popsána ve strategii výzkumu, patří výzkumná - vědecká - reflexivita. Ta je charakterizována jako proces uvědomování si vlastní výzkumnické role a pozice v terénu, stejně jako jeho situovanosti a rovněž důrazem kladeným na interpretativní charakter veškerých sociálních vztahů do výzkumu vstupujících. Základním aspektem reflexivity je pak její *průběžnost*. Prostupuje totiž nejen samotný pobyt a pohyb výzkumníka v terénu, nýbrž veškerou výzkumnou praxi, zahrnující také procesy vytváření datového materiálu, samotné čtení a psaní textu a práci s vědeckou – antropologickou – literaturou. Ve své podstatě jde tedy o nikdy nekončící proces, jež postihuje celý výzkum – nejen v jeho počátku a průběhu, ale i po jeho realizaci (Stöckelová, Abu Ghosh, 2013).

Reflexivní rozměr etnografického výzkumu se týká promýšlení vlastního sociálního, paradigmatického či epistemologického zázemí (Kuřík, 2013). Součástí etnografické reflexivity je výzkumníkova *sebeanalýza*, neboli snaha vědomě postihovat vlastní formativní dispozice (akademické zázemí, institucionální kontext aj.), jež na jedné straně bezprostředně zasahují sociální vztahy ve výzkumu (především vztah výzkumník - informátor), ale i výzkum samotný, a jež zároveň na straně druhé poskytují prostřednictvím (sebe)reflexe širší rámec pro lepší porozumění výzkumným vztahům a informátorům samotným. Tyto dispozice se podílejí a vždy významnou měrou vstupují do výzkumníkova vnímání světa, způsobu, jakým reprezentuje své poznání, ale zasahují rovněž samotný design výzkumu (Ryška, 2013).

Reflexi vlastních formativních dispozic jsem otevřel již v kapitole věnované hodnocení kvality výzkumu. Moje identita jako fanouška byla významně prostoupena zejména identitou sociálního výzkumníka, resp. kandidáta na bakalářský stupeň vzdělání. V průběhu výzkumu mne velmi často provázely pocity zodpovědnosti a vážnosti směrem k roli výzkumníka v terénu. Zde vnímám riziko apriorního vnitřního

přijímání povahy vztahu výzkumník – informátor jako vztahu mocenského¹ (srov. Chvstková, 2004). Domnívám se, že je to právě badatel, který od svých informátorů něco požaduje a v terénu by se tedy měl pohybovat vždy s pokorou a respektem a snahou tento vzájemný vztah vyvažovat, ať způsobem jednání či otevřeností k vyjednávání vzájemných pozic. Domnívám se, že jedině tak lze docílit navázání oboustranně důvěrného vztahu, který je předpokladem realizace dobrého a eticky korektního výzkumu.

Při vstupu a pobytu v terénu bylo důležité si v každém okamžiku uvědomovat, že výzkum realizovaný v prostředí fotbalového stadionu, fanoušků a diváků může potencionálně skýtat jistá nebezpečí. Josef Smolík, který prováděl výzkum v prostředí fotbalových chuligánů, doporučuje v podobných prostředích dodržovat některé zásady realizace terénního výzkumu. V perspektivě realizovaného výzkumu bych zdůraznil zejména dodržování pravidel a norem subkultury, snahu zbavit se jakýchkoliv předsudků o zkoumané skupině, osvojení si reálií relevantních vzhledem k charakteru subkultury a nikdy neprozrazovat aktéry výzkumu třetím osobám (Smolík, 2010).

Do terénu jsem vstupoval v pozici relativně zkušeného návštěvníka fotbalového stadionu, což mi do jisté míry usnadnilo počáteční orientaci v terénu. Přicházel jsem tedy již s jistým předporozuměním a jistými očekáváními vyplývajícími z předchozí zkušenosti. Současně jsem ovšem pociťoval nutnost oprostít se od vlastních formativních dispozic a získat určitou míru osobní nezávislosti na terénu. První terénní poznámky z pozorování jsem tedy zaznamenával maximálně detailně, usiloval jsem o perspektivu osoby, která fotbalový stadion nikdy předtím nenavštívila. S odstupem času se mi předchozí osobní zkušenost s terénem jeví jako velmi užitečný předpoklad realizace výzkumu, nicméně vždy je nutné tuto zkušenost vyvažovat kritickým přístupem k pozorovanému.

Reflexe výzkumu se odehrává rovněž v rovině epistemologické (Kuřík, 2013). Původní návrh výzkumu v rámci předkládané bakalářské práce vycházel z kombinace technik zúčastněného pozorování a verbálního dotazování formou polostrukturovaných rozhovorů. Předpokládal jsem, že se mi podaří domluvit nějaká setkání se členy aktivních fanouškovských skupin a interpretovat sledované jevy na

---

¹ Ve smyslu vertikální nerovnosti obou zúčastněných osob, kdy osoba výzkumníka požívá autoritu a odbornou způsobilost vyplývající z jejího institucionálního zázemí, zatímco osoba informátora je *podrobena* zkoumání.

úrovni emických kategorií a perspektivy. Taktéž jsem od rozhovorů očekával rozšíření celkového kontextu sledovaných jevů. Rovněž mi bylo doporučeno několik informátorů lidmi z mého okolí, které jsem s tématem své práce seznámil. Předběžně se mi podařilo domluvit setkání s menší skupinou již neaktivních členů hooligans. Se skupinou jsem komunikoval přes svého přítele, který plnil roli prostředníka. Bohužel, jakmile přišla zcela nezávazná otázka na nahrávání rozhovoru na diktafon, aktéři svou účast kategoricky odmítli. Toto rozhodnutí zdůvodňovali svou předchozí negativní zkušeností, kdy se jim v podobné situaci důvěra nevyplatila a byli na jejím základě kriminalizováni. Se skupinou se mi již dále žádný rozhovor domluvit nepodařilo, a to i přes návrh, že rozhovor nebude nahráván ani natáčen a bude veden zcela neformálně. V druhém případě jsem byl odmítnut jako výzkumná osoba. Rozhodujícím faktorem byla nedůvěra vůči pozici výzkumníka, spojení s institucí společenskovedního výzkumu a s tím související obava informátorů hovořit o situacích, kdy se v souvislosti se svými aktivitami dopouštěli protiprávního jednání. Komunikace rovněž probíhala skrze prostředníka, který sám realizaci rozhovoru inicioval.

Na základě těchto skutečností jsem byl nucen přehodnotit strategii výzkumu a postavit jej primárně na technice zúčastněného pozorování. Moment odmítnutí by mohl vypovídat o existenci nedůvěry určitých skupin návštěvníků fotbalových stadionů vůči osobám, jež jsou nějakým způsobem spojeni s veřejnou institucí jakéhokoliv charakteru². Domnívám se, že realizace rozhovorů by nepochybně přinesla novou perspektivu a zajímavá data. Na druhou stranu i zkušenost s odmítnutím a takřka apriorní nedůvěrou vůči mé osobě jako výzkumníka může něco vypovědět například o hodnotovém či normativním systému těchto skupin, může však poskytnout i nové podněty k promýšlení epistemologického zázemí kvalitativního výzkumu vůbec.

V perspektivě této zkušenosti se domnívám, že je nanejvýš vhodné, aby se výzkumník při realizaci podobného výzkumu snažil vždy jednat s aktéry osobně a komunikovat své i jejich požadavky přímo a maximálně otevřeně. Získání důvěry informátorů a vytvoření si dobré pozice v terénu se tedy jeví jako zcela zásadní moment pro infiltraci do skupiny v pozici výzkumníka – outsidera. Komunikace přes

---

² Institucí ve smyslu organizace, nikoliv obecně praktikovaného způsobu jednání (srov. např. Malina, 2009).

prostředníka se na základě mých zkušeností jeví jako problematická, a to i v případě aktivní iniciativy samotného aktéra.

Reflexivní aparát etnografa by měl zahrnovat také emocionální rozměr výzkumu. Emoce vždy tvoří součást komplexní zkušenosti a vstupují do myšlení a jednání lidí – účastníků výzkumu (Jackson, 2010 podle Hajdáková, 2013). I poznání tedy vzniká ve vztahu s emocemi a tuto dimenzi výzkumu je třeba reflexivně promýšlet (Hajdáková, 2013).

Již ve fázi volby tématu bakalářské práce jsem věděl, že vyrazím na fotbalový stadion, neboť k fotbalu a fotbalovému diváctví mám pozitivní osobní vztah. Volba osobně blízkého výzkumného prostředí se mi zdá velice příhodná, do terénu jsem vstupoval s nadšením a zaujetím. Taková volba výzkumného prostředí se může rovněž pojit například s osobní motivací pomoci aktérům výzkumu (srov. např. Jones, 2006).

Výzkum místy doprovázely i nepříjemné pocity. Jeden z nich nastal po odmítnutí poskytnutí rozhovoru skupinami fanoušků. Odmítnutí a nedůvěra ve mně vyvolávaly pocity vlastního selhání, frustrace a křivdy. Musím přiznat, že tyto okamžiky byly v průběhu výzkumu skutečně ty nejméně příjemné. Neustále jsem také cítil potřebu sebe i svou práci obhajovat, a to jako prostředek hledání porozumění, a nikoliv senzací či účelových desinterpretací.

Domnívám se, že výzkumník může v prostředí fotbalového stadionu prožívat i pocity nebezpečí či úzkosti. K podobné situaci došlo například při pohárovém utkání mezi FK Viktorií Žižkov a SK Slavií Praha, kdy jsem po skončení doprovázel skupinu hostujících vlajkonošů.

„Fanoušci ze sektoru hostujících vlajkonošů mohou stadion opustit až několik minut po odchodu domácích fanoušků. Cestou ze stadionu na hlavní nádraží je doprovází 3 policejní antony, členové antikonfliktního týmu, označení světle zelenými vestami, a zhruba 30 těžkooděnců. Zapojují se do davu a pokračujeme směrem na hlavní nádraží. Skupina po cestě skanduje pokřiky „Smrt Spartě!“, „Sparta zajebaná je!“, „Žižkováci, vy čůráci, vy kurvy spartánský!“. Skandování je navíc doprovázeno i dalšími vulgárními nadávkami směrem k fanouškům Sparty. Zmocňuje se mě až obsedantní pocit, jako bych měl přímo na čele vypálen cejch Sparty, a že každý zavedený Slávista mě musí cítit už na několik metrů. Po chvíli jsem se raději stáhl až k řadě policejních těžkooděnců a sledoval dění z bezpečnější vzdálenosti.“ (terénní deník, terénní poznámky z utkání FK Viktoria Žižkov – SK Slavia Praha, 3.9.2014, Praha).

Uvedený případ může znít banálně, a ačkoliv se nejednalo přímo o strach či obavu o vlastní bezpečnost, prožíval jsem tehdy silné pocity rozruchu a tento moment mi skutečně utkvěl v paměti. Každý výzkumník by si v podobném případě měl předem uvědomit, že se v terénu nepohybuje ve vzduchoprázdné bublině, která jej chrání jen proto, že výzkum provádí pod záštitou zavedené instituce, potažmo vědy. Na druhou stranu bych však rád zdůraznil, že není skutečně žádný relevantní důvod vstupovat do prostředí fotbalových fanoušků apriori s pocity strachu či nebezpečí, pokud badatel dodržuje alespoň základní skupinové normy a v terénu se pohybuje a jedná s patřičným respektem.

Zmínil jsem, že volba různých stadionů v rámci pozorování měla za cíl minimalizovat riziko efektu přílišného účasti. Ve skutečnosti se tento moment po určitém čase stráveném v terénu paradoxně otočil proti mně. Mluvím teď o prostředí fotbalového klubu FK Viktoria Žižkov, který jsem si záhy velmi oblíbil. Sympatický mi byl nejen klub a hráčský tým, ale silně na mě působila také atmosféra žižkovského stadionu. Tato náhlá náklonnost měla za následek, že jsem se v rámci pozorování mnohdy nechával strhnout děním na hřišti i v hledišti a místy se skutečně více účastnil, než pozoroval. Věřím však, že i přesto se mi podařilo v dostatečné míře od terénu odstoupit a pozorované procesy zachytit dostatečně kriticky.

Studium reflexního aparátu považuji v rámci antropologického výzkumu za nezbytnou a neoddělitelnou součást výzkumného procesu. Domnívám se, že výzkumnická (sebe)reflexe může pomoci porozumět povaze a situovanosti etnografického výzkumu, stejně jako epistemologickým otázkám společenského výzkumu vůbec. Jde právě o ty nesmírně drobné detaily a situace, které spoluurčují sledované procesy v terénu a jejich uchopení a porozumění badatelem, a na kterých do jisté míry závisí výsledek samotného výzkumu. Každý badatel by si měl uvědomit, že výzkum není sterilním procesem konstrukce a analýzy datového materiálu, a že svým jednáním a svými dispozicemi vždy zásadním způsobem vstupuje nejen do povahy terénu, ale především do jeho vědecké reprezentace.

4 Empirická část

V rámci empirické části představím výsledky a interpretace datového materiálu v kontextu teoretických východisek prezentovaných v teoretické části práce. Jednotlivé kapitoly přitom sledují základní uchopení kulturní dimenze těla tak, jak je prezentována v teoretické části.

4.1 Techniky těla na fotbalovém stadionu

Techniky těla zásadním způsobem určují metody i vnímání způsobů užívání fyzického těla na fotbalovém stadionu. Ustavuje se zde specifická, jedinečná forma tělesných technik, jež vycházejí z širšího působení sociálního habitu, příslušejícího k sociální třídě návštěvníků stadionu. Habitus návštěvníků se pochopitelně neomezuje pouze na specifické techniky těla, nýbrž formuje mnohé další základní postoje jedince, které se týkají například způsobů oblékání, volby volnočasových aktivit atp., tedy postoje, jejichž analýza a kontext spadá především pod kapitoly *Tělo významové* a *Tělo upravované*. Můžeme tedy říci, že vytváří ojedinělý jednotný životní styl společensky blízkých návštěvníků fotbalového stadionu a zásadním způsobem vstupuje do procesu formování kulturní dimenze lidského těla.

Téměř každá kolektivně organizovaná činnost probíhající na stadionu má předem stanovený formu i obsah, jež jsou v prostředí ustáleny a ustaveny praxí. Jednotlivé úkony jsou přitom definovány jasně stanoveným pořadím tělesných pohybů. Hlasové projevy jsou doprovázeny specifickými tělesnými pohyby (ruce rozpažené nad hlavou, rytmizované tleskání, pumpovačka) a společně vytváří komplexní audiovizuální performanci. Významné jsou přitom pozice těla a rukou, jež se rozkládají na jemné časové intervaly a jedině jejich dokonale přesná součinnost, korelace těla a pohybu všech jedinců v sektoru, dokáže vytvořit požadovaný efekt, v jehož důsledku se sektor prezentuje jednotnou a organizovanou podporou týmu - supportem.

Jednotlivé činnosti, techniky těla, jsou zpracovávány v rámci schématu časového vypracování úkonu. V rámci technik těla tedy hrají důležitou roli časové příkazy, jimž se pohyby těl podřizují a přizpůsobují, a které vycházejí zpravidla od osoby speakera, popř. bubeníka, kteří navštěvují sektory vlajkonošů. Speaker vždy stanovuje začátek i konec jednotlivých činností. Využívá rovněž osobu

bubeníka, který je v jeho těsné blízkosti a svou činnost zakládá především na základě jeho pokynů. Speaker ho tak může podněcovat například k intenzivnějšímu bubnování, které posílí a zvýrazní aktivitu sektoru. Zapojení jednotlivce do tělesných technik ovšem často probíhá rovněž jako důsledek působení sociální kontroly ze strany samotných návštěvníků, kteří participaci na jednotlivých technikách prosazují a vynucují. Subjekty se tedy podřizují časovým příkazům speakera, rytmu bubnů i činnostem ostatních subjektů, podle kterých tleskají, zvedají ruce nad hlavu – uplatňují osvojené techniky těla.

Jednotlivé techniky těla se rovněž vyznačují určitou diverzitou, a to napříč jednotlivými sektory, popř. skupinami návštěvníků fotbalového stadionu. Specifické, kolektivně sdílené, techniky těla jsou produkovány zejména v kotli, neaktivnějším sektoru, kde jsou ustáleny a na základě permanentního opakování propracovány do nejjemnějších detailů. Rovněž důraz na jejich prosazování a vynucování zde doznává nejvyšší intenzity. Skupiny návštěvníků v kotli zpravidla zaujímají pozici těla vestoje. Jde o zcela distinktivní prvek, který je až na drobné výjimky zcela jedinečný. Pozice těla vestoje umožňuje dalším specifickým technikám těla vyniknout a celý sektor působí jednotněji a prezentace efektněji. V kotli všichni zpravidla stojí, sedět znamená neúčastnit se, zůstat vyčleněn mimo dění a skupinu. V pozici těla vestoje lze nejlépe rozvinout a prezentovat specifické techniky těla, dosáhnout ideální korelace těla a pohybu.

Pozice těla vestoje také v jistém smyslu odkazuje k hodnotovému systému sledované subkultury. Primárním účelem pobytu návštěvníků kotle na stadionu není natolik sledovat zápas a mít požitek z předvedené hry obou mužstev, nýbrž mnohem spíše vyjádřit maximální podporu a prezentovat se jednotným, organizovaným a kvalitním supportem. Tato skutečnost vyplývá již ze samotné kategorizace jednotlivých skupin návštěvníků a jejich charakteristik. Požadavek pozice těla vsedě nepochybně zvyšuje účinky disciplinárních mechanismů, kontroly, má za cíl především posílit bezpečnost na stadionu. Pozice těla vestoje se však nemusí omezovat na pouhou specifickou techniku těla, nýbrž může být nositelem dalších významů – ať už jako prvek a symbol vyjádření vlastní svobody a odporu vůči oficiálnímu řádu, jež jsou jedny z významných charakteristických rysů sledované subkultury, jako důraz na prosazování vlastních kulturních norem a reprodukci vlastního subkulturního systému nebo jako přihlášení se ke kořenům fanouškovské, ultras či hooligans subkultury na anglických fotbalových stadionech:

„Většina lidí na protilehlé tribuně dnes kvůli dešti stojí: „Konečně jako za starých časů! Anglié!““. (fanoušek AC Sparta Praha, terénní poznámky z utkání AC Sparta Praha – 1. FK Příbram, 23.2.2015, Praha).

Na mnohých stadionech především v západní Evropě vycházejí aktivním návštěvníkům kotle vstříc, kdy je v sektorech určených vlajkonošům instalován tzv. rail seating, tedy sklápěcí řady sedadel. Taková konstrukce na jedné straně odpovídá požadavku míst k sezení, na straně druhé umožňuje skupinám v kotli sledovat utkání v pozice vestoje a zajišťuje bezpečné stání.

Zapojení jedince do tělesných technik je rovněž významným prvkem skupinové identity. Kdo se neúčastní, nepraktikuje tělesné techniky subkultury, ztrácí subkulturní identitu a příslušnost ke skupině, uznávané druhými členy. Ocítá se mimo skupinu pravých, opravdových fanoušků a je řazen do skupiny „ONI“:

„Kdo neskáče, není Spartaňan!“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FK Dukla Praha, 8.3.2015, Praha)

„Zpívej, kdo jsi Spartaňanem, pozvedni svůj hlas, zpívej a pak vyhraješ a vyhraješ zas. [...]“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – SK Dynamo České Budějovice, 22.11.2014, Praha).

„Celý stadion, fandí s náma!“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – FK Varnsdorf, 24.8.2014, Praha).

Na stadionu se samozřejmě uplatňují i běžné techniky těla, které jsou každému člověku vštěpovány v průběhu procesu socializace ve společnosti. Ty nacházejí své uplatnění při běžných situacích v běžném prostoru (pohyb na stadionu, toalety, způsoby konzumace atp.) a vycházejí z působení obecnějšího společenského habitusu.

4.2 Tělo upravované

Lidské tělo na fotbalovém stadionu je předmětem mnoha způsobů upravování. Za prvé se jedná o úpravy, jež jsou charakteristické pro běžný, každodenní život a

jsou určovány širším společenským habitem příslušníků dominantní kultury. Patří sem zejména základní hygienické návyky, zakrývání těla oblečením, běžná úprava kožních derivátů, ale i modifikace trvalého charakteru jako tetování, piercing atp. Za druhé je prostředí fotbalového stadionu a jeho návštěvníků místem produkce specifických způsobů upravování fyzického těla. Různé zvláštní způsoby jsou význačné pro celou subkulturu návštěvníků fotbalového stadionu, ale i pro jednotlivé dílčí skupiny. Rovněž zde identifikujeme prvky nátlaku sociokulturních institucí, jimž se jednotlivci v různé míře přizpůsobují a na jejichž základě upravují svá těla. Nedodržování obecných norem běžných úprav fyzického těla je předmětem společenských sankcí, vyplývajících především ze sociální kontroly. Přirozená stránka lidského těla tedy ustupuje ve prospěch sociální, která je nezbytnou součástí existence člověka ve společnosti. Významnou úlohu v procesu upravování těla mají přitom móda a její trendy, které odkazují k působení různých tříd společenského habitu. Ten ovlivňuje jak běžné úpravy lidského těla, tak úpravy těla specifické pro určité skupiny či subkultury, jež jsou ustaveny vlastní sociální třídou aktérů.

K základním úpravám lidského těla patří zahalování přirozeného nahého těla oblečením. Oblékání je všeobecnou normou, formální i neformální. Nahota jedince na veřejnosti je předmětem sankcí, které vyplývají jednak z neformální sociální kontroly vyvíjením sociálního tlaku, jednak z kodifikovaného normativního systému. Obnažování na veřejnosti může být dle zákona klasifikováno jako trestný čin výtržnictví (§ 358 tr. zákona č. 40/2009 Sb.). Tato zásada platí i pro oficiální normativní systém fotbalového stadionu, kdy je zákaz „*veřejně se obnažovat pohoršujícím způsobem*“ (Návštěvní řád sportovního komplexu „Stadion Juliska“, 2013) součástí návštěvního řádu.

Specifické oblečení návštěvníků fotbalového stadionu patří do širší kategorie předmětů, jež bychom mohli označit souhrnným pojmem fotbalový inventář. Do této kategorie patří veškeré předměty, jež se nějakým způsobem vztahují ke klubu, hráči, skupině na stadionu a jež jsou užívány právě ve spojitosti s fotbalovým zápasem. Tyto předměty pocházejí jak z oficiální produkce klubu, tak z neoficiální produkce jednotlivých skupin návštěvníků stadionu.

Oficiální klubový inventář zahrnuje zejména klubové předměty, tedy oficiální hráčské dresy, šály, klubové kolekce oblečení, ale i různé doplňkové či upomínkové předměty jako jsou vlajky, potřeby do domácnosti, módní doplňky atp. Oficiální klubový inventář je k dostání na oficiálních místech prodeje, především pak

v klubovém Fanshopu přímo na stadionu. Platí, že veškerý oficiální klubový inventář se explicitně váže na konkrétní klub, hráče nebo zápasy (př. kolekce pro utkání klubu v evropských pohárech) a jeho uživateli na stadionu jsou zejména skupiny diváků a fanoušků. Do kategorie oficiálního inventáře bychom mohli zařadit také oblečení, jež se přímo neváže na konkrétní klub, nýbrž je součástí širšího subkulturního stylu hooligans či ultras, popř. skinheads a později také casuals, které stály na počátku formování hooligans subkultury v Anglii od 60. let 20. století a později, a významně ovlivnily styl oblečení prakticky až do současnosti. Oblékání hooligans zahrnuje klasické značky jako Lonsdale, Fred Perry, Ben Sherman, Lambretta, Umbro, Ben Lee, Everlast, Lacoste, Fila, Adidas, Sergio Tacchini, Stone Island, England Belongs, Hooligan, Warrior Clothing, Troublemaker aj. Součástí hooligans či ultras streetwear je rovněž oblečení casuals, terrace³ style, jež mj. zahrnuje témata, která odkazují k hodnotovému či ideovému systému subkultury (against modern football, protipolicejní tematika atp.). Typické pro hooligans styl oblékání jsou rovněž kolekce anglických fotbalových klubů, zejména pak Aston Villa FC, West Ham United, Chelsea FC, Liverpool FC, Millwall FC nebo anglické fotbalové reprezentace.

Neoficiální fotbalový inventář zahrnuje potom ty předměty, které pocházejí z dílny jednotlivých skupin samotných návštěvníků stadionu. Jejich produkce zahrnuje veškerý inventář, který je užíván na stadionu, ale i mimo něj. Předměty se mohou vázat ke konkrétnímu klubu, mnohem častěji jsou však spjaty se skupinou, zejména pak ultras, a dále se objevuje také protipolicejní tematika, témata namířená proti jiným, především znepřáteleným, klubům, oficiálním fotbalovým institucím (národní svaz, UEFA) atp. Prodej vlastních produktů (kolekce oblečení, tematické doplňky, stickerky atp.) přitom probíhá přímo na stadionu nebo v jeho blízkosti v den utkání, popř. je zřízen speciální kamenný obchod, kde je možné produkty zakoupit i mimo zápasové dění. Výtěžek z prodeje je určen pro financování různých druhů aktivit a prezentací návštěvníků stadionu. Jde především o zápasové choreografie ve formě kartoniád, plachet či transparentů, ale i aktivity odehrávající se mimo tribuny, například prezentace skupiny v podobě graffiti na stadionu či produkce dalších doplňkových předmětů:

„V průběhu poločasové přestávky prochází jeden z domácích vlajkonošů východní tribunu a prodává stickerky z produkce ultras skupiny Soul of Žižkov. Kupují si od něj jedno balení za

---

³ Označení pro tribuny k stání na stadionu.

30 Kč. *Výtěžek z prodeje půjde na choreofond.*“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – FK Ústí nad Labem, 26.10.2014, Praha).

„Před utkáním prochází několik fanoušků ze sektoru domácích vlajkonošů okolí stadionu a nabízí balíčky stickerek z produkce Ultras Sparta. Kupuji jedno balení za 50 Kč. Před vchodem do sektoru domácích vlajkonošů je postaven stánek skupiny Ultras Sparta. K dostání jsou tematické šály „Vládci Prahy“, dále klubové odznaky a další stickerky. Stánek obsluhuje speaker z kotle. Kupuji šálu a odznak se znakem Ultras Sparta.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – SK Slavia Praha, 11.4.2015, Praha).

Specifický styl oblékání, popř. předmětný inventář, je význačným znakem také členů pořadatelské služby a bezpečnostních složek. Pořadatelé nosí zpravidla žluté či oranžové reflexní vesty, členové bezpečnostních složek pak standardizované uniformy. Specifickým předmětným inventářem jsou pak vybaveni zejména oddíly těžkooděnců, kteří jich užívají zejména jako donucovacích a obranných prostředků, jež jsou nezbytné především vzhledem k náplni jejich práce – působit na návštěvníky prostřednictvím techniky pohledu⁴, případně sankcionovat jejich jednání.

Platí tedy, že sociální tělo na stadionu je tělo oblečené. Tato zásada ovšem nemusí platit zcela výhradně, neboť nahota může být zdrojem specifických subkulturních významů, stejně jako užívání fotbalového inventáře obecně, jak uvidíme v dalších částech zaměřených na významové aspekty fyzického těla.

Fotbalový stadion je rovněž místem, kde můžeme vysledovat jakési vzory, předobrazy lidského těla a jeho stavby. Tento prvek je významný zejména u skupin hooligans. Jedním z distinktivních prvků hooligans subkultury jsou organizované rvačky mezi jednotlivými skupinami⁵, které se sice odehrávají především mimo fotbalový stadion, může k nim však docházet i v jeho prostoru. Většina z těchto skupin je velice exkluzivní, přičemž své členy rekrutují, mimo jiné, na základě fyzické kondice a síly, tedy na základě skupinově-tradičně pojímaných vzorů lidského těla. Mezi časté aktivity příslušníků těchto skupin patří tedy například pěstování bojových sportů, fyzické síly posilování atp. Hooligans skupiny jsou zřetelným příkladem vztahu konstituce těla jedince a hodnotového a normativního systému dané sociální skupiny.

---

⁴ Viz kapitola *Tělo poslušné*.

⁵ Pochopitelně nikoliv výlučně, objevují se rovněž projevy spontánního násilí.

Specifickou modifikaci lidského těla na fotbalovém stadionu představuje také úprava vlasů. Mimo běžné úpravy, vycházející především z působení širšího společenského habitu, ale i habitů příznačných pro specifické třídy sociálních aktérů, můžeme sledovat specifické úpravy, například u příslušníků subkultury skinheads. Skinheads subkultura je s fotbalovým stadionem úzce spjata, jak jsem naznačil již výše. Příslušníky subkultury skinheads dnes nalezneme především v kotli, nejvíce pak v ultras či hooligans skupinách. Úprava vlasů vyholením hlavy se pochopitelně neomezuje pouze na příslušníky subkultury skinheads a mohou jí užívat rovněž „běžní“ návštěvníci stadionu. Rozdíl ovšem spočívá ve významech, které subkultura této úpravě připisuje, především pak jakožto součásti subkulturní identity jedince.

Další z distinktivních způsobů upravování fyzického těla návštěvníků fotbalového stadionu představuje tetování. Klasické tetování inkoustem patří mezi trvalé úpravy fyzického těla. V souvislosti s prostředím fotbalového stadionu můžeme také pozorovat tetovací salóny, které jsou tematicky zaměřené a spjaté s konkrétním klubem, a které se na klub přímo odkazují. Příkladem je salón Tattoo Sparta při Spartě Praha. Produkce salónu se pochopitelně neomezuje pouze na klubové, popř. skupinové motivy a poskytuje služby i širší veřejnosti.

Samotné tetování vystupuje jako mnohovýznamový aspekt procesů modifikace lidského těla. Váže se především k sociální identitě jedince a odkazuje k rozmanitým významům, jež tělo zprostředkovává a jichž se stává nositelem. Tělo tedy vystupuje jako technický prostředek pro vyjádření různých významů. Úpravám fyzického těla prostřednictvím tetování jsou přitom vystaveny rozličné části těla.

Mezi trvalé, nevratné úpravy fyzického těla na stadionu bychom mohli zařadit také užívání povolených návykových látek, zejména pak alkohol, který bývá součástí stadionových stánků s občerstvením. Jedná se o úpravu ve smyslu poškozování zdraví těla. Tyto úpravy jakožto zdravotní důsledky jistě nebudou zdrojem specifických kulturních významů. Přesto jsou pivo a klobása nedílnou součástí subkultury návštěvníků fotbalového stadionu a v prostředí jsou ustálenou tradicí. V souvislosti s bezpečnostními opatřeními, která bývají zostřena především při utkáních označených jako riziková, můžeme sledovat omezení v podobě zákazu podávání alkoholického piva. Takový postup má za cíl především posílit disciplinární mechanismy oficiálního normativního řádu a snížit riziko nežádoucího jednání ze strany návštěvníků stadionu.

K dočasným úpravám těla na fotbalovém stadionu potom patří například body painting, který můžeme pozorovat především v souvislosti s konkrétním utkáním, má tedy hlavně tematický charakter. K nejčastějším motivům patří národní vlajka, klubové barvy, číslovka dresu konkrétního hráče atp., tedy motivy, které jsou spjaty především s konkrétním klubem, popř. reprezentačním výběrem.

Úpravy těla specifické pro návštěvníky fotbalového stadionu jsou užívány napříč všemi kategoriemi návštěvníků. Dočasné i trvalé úpravy lidského těla na fotbalovém stadionu jsou rovněž nositeli různých subkulturních významů, jež mohou být sdíleny kolektivně nebo jsou individualizovány, jak uvidíme v dalších částech práce.

4.3 Tělo významové

Procesy upravování těla na fotbalovém stadionu se pojí především s produkcí a reprodukcí specifických subkulturních významů. Samozřejmě nejde jen o modifikace, které udělují tělu a jeho jednotlivým částem specifický význam, ale rovněž tělo samotné, jeho klasifikace a reprezentace na aktérské i oficiální úrovni⁶ jsou nositeli zvláštních subkulturních významů. Tyto významy jsou přitom kolektivního i individuálního charakteru. Základním předpokladem semiotizace těla je schopnost jedinců jednotlivé symboly a významy poznat a uznat.

Základním prostředkem semiotizace lidského těla na fotbalovém stadionu je proces tělesné klasifikace, která vychází jednak z obecného kulturního systému dominantní kultury, jednak je symbolická klasifikace ustavena v rámci aktérského diskurzu návštěvníků stadionu a jejich hodnotového a ideového subkulturního systému. Oba zmíněné systémy klasifikace přitom zvýznamňují fyzické tělo, popř. jeho jednotlivé části, pro různé cíle a účely, přičemž významnou roli hraje tradice. Nemusejí být přitom nutně ve vzájemném protikladu, naopak se velmi často doplňují a jsou vzájemně propojeny a integrovány.

K základním klasifikačním kategoriím patří pohlaví jedince. Klasifikace jedinců na základě pohlaví je jednak zakotvena v širším klasifikačním systému dominantní kultury, jednak je zdrojem specifických významů platných právě pro prostředí fotbalového stadionu. Zde se klasifikace odráží především v rozdělení užitných prostorů, kam mají přístup pouze zástupci daného pohlaví. Takovým prostorem jsou

---

⁶ Reprezentována zejména v rovině oficiálního normativního řádu (viz kapitola *Tělo poslušné*).

toalety, stejný princip je však uplatňován také například v rámci vstupní prohlídky na stadion, kdy osobní prohlídku žen, pro které je navíc zřízena vlastní fronta, provádějí výhradně ženy, a naopak. Klasifikace a rozdělení na základě pohlaví tedy neprobíhá jen na mentální úrovni jakožto myšlenková struktura pro základní dichotomii muž – žena a významy s ní spojené, nýbrž zasahuje také prostorové rozdělení jedinců a jejich pobyt a pohyb na stadionu vůbec.

Symbolická klasifikace podle pohlaví je v prostoru fotbalového stadionu zvýznamňována rovněž na základě zvláštních příležitostí a událostí:

„Na základě oslav klubem vyhlášeného „Mezinárodního dne spartánských žen“ mají všechny ženy na utkání vstup zdarma. Každá dále při vstupu na stadion obdrží dárkový poukaz na nákup nápoje u jednoho ze stánků s občerstvením. Pro majitelky permanentních vstupenek je po skončení zápasu připravena růže.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FK Dukla Praha, 8.3.2015, Praha).

Podobně probíhá také klasifikace návštěvníků stadionu na základě jejich věku. Pro děti na mnoha stadionech platí vstup zdarma a bývá pro ně rovněž zřízen speciální vstup. Klasifikační kategorie dětí se přitom zakládá na věku (př. děti do 6 let) nebo tělesné výšce (př. děti do 110 cm). Děti jsou tak řazeny do kategorie návštěvníků, kterým nutně nenáleží vždy jedno umístění v prostoru, neboť bez platné vstupenky ztrácí nárok na sedadlo a předpokládá se sezení na klíně rodiče.

Tělesná klasifikace probíhá také na základě tělesných dispozic jedince. Oficiální systém klasifikuje osoby, jež jsou nějakým způsobem zdravotně indisponovány, jako osoby ZTP (zdravotně a tělesně postižené) a na základě této klasifikace uzpůsobuje pobyt těchto návštěvníků na stadionu. Osoby ZTP mají vstup na stadion zdarma nebo se slevou a rovněž je pro ně vyhrazen specifický prostor na stadionu. Tyto prostory jsou vždy zřetelně označeny piktogramy nebo cedulí jako prostory vyhrazené pro ZTP, popř. invalidy. Vzniká tak v jistém smyslu exkluzivní skupina návštěvníků stadionu, kteří mají na základě semiotizace jejich tělesného postižení v oficiálním systému nárok na specifická oprávnění a způsoby zacházení. V rámci oficiálního systému jsou tyto osoby označovány také pojmem invalida či invalidní, tedy ve smyslu ne-platný. Takové označení se může stát zdrojem sociální exkluze ze „společnosti zdravých“ a kategorizace těchto lidí na základě výchozí dichotomie „MY“ (zdraví) - „ONI“ (nezdraví).

Zdravotní a tělesné postižení však může být zdrojem i dalších významů, které jsou produkovány samotnými návštěvníky stadionu:

„Na zábradlí na východní tribuně visí zástava „Vozejk fans“ s plzeňským klubovým znakem a znakem invalidního vozíku. Za zástavou jsou tři vozíčkáři, jsou vybaveni standardním klubovým inventářem a tvoří jednu z mála aktivních skupinek fans na tribuně.“ (terénní poznámky, FK Dukla Praha – FC Viktoria Plzeň, 15.3.2015, Praha).

Zdravotní a tělesné postižení najednou přestává být handicapujícím aspektem, naopak je zdrojem exkluzivní sociální a skupinové identity a formuje jedinečnou sociální skupinu návštěvníků fotbalového stadionu.

Podobně jako procesům semiotizace ZTP bychom mohli rozumět i dalším klasifikacím, které souvisí s jednotlivými sektory, popř. tribunami na stadionu. Tribuny, které jsou označeny jako „rodinné“, vyčleňují specifickou sociální skupinu návštěvníků stadionu a předpokládají přítomnost rodičů a jejich dětí. Odkazují tak k jakési preferované formě rodinného uspořádání, která se ve společnosti ustavuje jako všeobecná forma a současně i norma. Pro tyto tribuny a sektory pak platí specifická pravidla, například přísný zákaz kouření.

Další klasifikační kategorie, která se pojí se zvláštní symbolikou, je ustavena na základě rasové či etnické, popř. náboženské příslušnosti. Na fotbalovém stadionu jde především o projevy rasismu a antisemitismu, jež se zde objevují mnohem spíše než jako projevy politického či ideologického světónázoru, jako hrubé urážky a vulgarity. Semiotizace této příslušnosti probíhá na základě barvy pleti, tedy explicitně podle tělesných znaků, ale také na základě přesvědčení vycházejících z hodnotového a ideového systému sledované subkultury:

„Tam někde v Edenu, je banda kreténů, mějme je přesto rádi, židovský kamarády!“,

„Sparta Praha mistr ligy, Slávie židovská je, Baník to jsou polský Židi, Brno buzerantský je.“,

„Nedaleko od Ostravy, jede špína zas do Prahy. Slabé mužstvo má, FC Toluén Ostrava, vy jste špína český ligy, vy jste přece polský Židi. Polský Židi, polský Židi!“ (terénní deník, AC Sparta Praha – SK Slavia Praha, 11.4.2015, Praha),

„*Jude Slavia, Jude Slavia!*“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – SK Sigma Olomouc, 3.8.2014, Praha).

„*V našich srdcích jedině, Jude, Jude Slavia.*“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FC Zbrojovka Brno, 26.4.2015, Praha).

Vidíme, že aktérském diskurzu je příslušnost ke společenství Židů spojována s pojmem „špína“ a především způsob, jakým jsou tyto popěvky a chorály vyslovovány, vypovídá o jejich značně nesnášenlivém charakteru. Slouží tedy jako ponižující urážka a útok, namířené především proti soupeřícím skupinám návštěvníků stadionu, méně často také na hráče. Ve skutečnosti se nevztahují k reálnému základu, spočívajícím v příslušnosti k etnické či náboženské skupině Židů, nýbrž příslušnost je připisována například na základě geografické polohy, ale především dle ustálené tradice. Označení jedince či skupiny jako židovské i přes vědomí, že není založeno na skutečných vlastnostech a podstatě, odkazuje existenci hlubších významů a připisování předpojatých atributů a zejména jejich negativního hodnocení ze strany subkultury návštěvníků fotbalového stadionu.

Explicitní semiotizace tělesných znaků na základě rasové či etnické příslušnosti se objevuje především v podobě rasismu obecně:

„*Z východní tribuny se během druhého poločasu ozývá bučení a rasistické pokřiky na hráče SK Slavia Praha Aldo Baéze.*“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – SK Slavia Praha, 3.9.2014, Praha).

„*Pohni tou svojí línou černou prdelí!*“

„*Zase ten negr, to už není možný!*“ (fanoušek AC Sparta Praha na hráče vlastního klubu, terénní poznámky, AC Sparta Praha – FK Jablonec, 31.8.2014, Praha).

Základním aspektem pro tyto projevy nesnášenlivosti a hany je primárně barva pleti, a to bez ohledu na národní, etnickou, ale i klubovou příslušnost. Tato semiotizace lidského těla a jeho znaků odkazuje ke klasifikaci na základě jednak etnické či náboženské příslušnosti, jednak na základě politicky zaměřených předsudků. Opět se zde ustavuje výchozí dichotomizace skupin na „MY“ a „ONI“ a slouží tedy rovněž jako základní klasifikační kategorie, kdy „MY“ je nositelem

kladných, pozitivních hodnot a významů, zatímco „ONI“ opačných a toto přesvědčení je třeba dát jasně najevo.

Ovšem již samotný zákaz a klasifikace některých pokřiků jako „rasistických“ apriorně implikuje existenci procesu semiotizace lidského těla. Klasifikace a semiotizace lidského těla na základě rasové či etnické příslušnosti tedy probíhá nejen v rámci aktivit návštěvníků stadionu a jejich subkulturního systému, nýbrž i v oficiálním normativním systému a jeho kodifikovaném řádu, který jej reprezentuje.

Klasifikace se ovšem nemusí nutně dotýkat těla nebo jeho částí bezprostředně, nýbrž zasahuje i další jeho úrovně, které jsou z fyzickým tělem spjaty a souvisí se širším životním stylem jednotlivých návštěvníků. Řeč je o habitu sociálních aktérů přítomných na stadionu. Příkladem je rozdělení tribun na stadionu na kuřácké a nekuřácké sektory, kdy je habitus prostředkem klasifikace a nástrojem pro včlenění individua do příslušné skupiny, která je exkluzivní ve smyslu jednotného životního stylu, jež zároveň představuje základní předpoklad pro vstup do této sociální skupiny.

Podobně je v prostředí semiotizován habitus jedince a jeho fyzického těla v souvislosti se sexuální orientací:

„Ve dvacáté minutě se sektor domácích vlajkonosů prezentuje kartónovou choreografií v barvách klubu. Choreografii doplňuje transparent „Tři bravy stačí, drahoušku“ a přeškrtnutý piktogram znázorňující vícebarevné logo hnutí LGBT bojujícího proti homofobii ve společnosti. Choreografie reaguje na víkendový festival a pochod Prague Pride, uskutečňující se v Praze.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FC Baník Ostrava, 15.8.2014, Praha).

Uvedená situace vypovídá o klasifikaci cizí sociální skupiny, vůči které se některé skupiny na stadionu vymezují a které ve vlastním hodnotovém a ideovém subkulturním systému připisují negativní hodnoty.

Na základě těchto výchozích klasifikačních kategorií jsou ustavovány také základní dichotomie, jež mohou být zdrojem dalších významů a asociací. Žena stojí v protikladu k muži, dospělý v protikladu k dítěti, „MY“ v protikladu k „ONI“ atp. Takové dichotomie jsou zakotveny v základních myšlenkových strukturách a umožňují lidem utvářet a udělovat skrze kolektivně sdílené významy světu smysl a

jsou zdrojem schopnosti sociální orientace člověka ve společnosti v průběhu každodenního života.

Tělesné úpravy jsou rovněž zatíženy hlubokou symbolikou a jsou zdrojem produkce specifických významů subkultury návštěvníků fotbalového stadionu. Oblečení jakožto základní způsob upravování těla na stadionu je nositelem mnoha významů. Primárně je nositelem identity jedince. Každý opravdový fanoušek nosí klubový dres, šálu, tričko a jasně tak deklaruje svoji identitu příslušníka sociální skupiny fanoušků klubu. Naopak chuligán nosí spíše oblečení běžných značek, aby neprozrazoval svou identitu a neupozorňoval na svou přítomnost na stadionu nebo v jeho blízkosti. Tato strategie byla charakteristická zejména pro hooligans působící v Anglii v posledních dvou desetiletích dvacátého století (tzv. casuals), kdy oblékání módních značek mělo odvést pozornost příslušníků bezpečnostních složek od těchto skupin a redukovat počet jejich kontrol ještě před utkáním, a ovlivnila subkulturní styl hooligans až do současnosti.

Specifickým stylem oblékání se vyznačují rovněž příslušníci ultras skupin. Prodej a užívání předmětů - inventáře - vlastní produkce je významnou specifickou zvláštností ultras skupin, která odpovídá požadavku ekonomické nezávislosti pro vlastní skupinové prezentace na stadionu. Tato dílčí nezávislost je jedním z aspektů širšího úsilí o celkovou skupinovou nezávislost, ať už na klubu, svazu či ekonomických silách, a která je hluboce zakořeněna v hodnotovém systému ultras skupin.

Zvláštní způsoby oblékání členů pořadatelského sboru a bezpečnostních složek na stadionu odkazují zejména k příslušnosti ke specifické sociální skupině (skupina specializovaného personálu). Vypovídají však nejen o členství ve skupině, ale rovněž například o pravomocích, jež jsou jednotlivým členům svěřeny v užívání a jež jsou také zakotveny v mentálních strukturách běžného porozumění sociálních aktérů na stadionu. Na základě rozpoznání habitu příslušníků policejního sboru tedy mohou návštěvníci upravovat a přizpůsobovat své jednání (poslušnost nebo naopak provokace), v důsledku například působení pohledu⁷. Specifický styl oblékání však může rovněž odkazovat k postavení jedince ve skupině, například hodnota jednotlivých příslušníků policejního sboru deklaruje práva a povinnosti daného jedince vůči ostatním členům skupiny a je zřetelně prezentována na uniformě každého

---

⁷ Viz kapitola *Tělo poslušné*.

jednotlivce. Oblečení tak značí existenci hierarchického uspořádání skupiny, kdy se níže postavení jedinci přizpůsobují a podřizují příkazům jedinců výše postavených. Hierarchická struktura skupiny pak může být zdrojem různé míry individuální odpovědnosti každého jednotlivého člena, jeho činností, povinností atp.

Způsoby oblékání se liší také na základě pohlaví jedince. Odkazují tedy k základní klasifikační kategorii mužů a žen. Opět zde shledáváme základní spojitost mezi habitem návštěvníků stadionu a procesy semiotizace fyzického těla.

Oblečení tedy vypovídá zejména o příslušnosti jedince ke skupině, popř. celé subkultuře, nebo slouží jako zdroj prosazování vlastní individuality a jedinečnosti. Tělo se tak stává nositelem a prostředkem manifestace určitých významů. Přejímat ve skupině ustálený styl oblékání znamená účastnit se dění ve skupině, opak znamená postavení mimo skupinu a sociální exkluzi, která může vést ke kategorizaci jedince do skupiny „jiných“, skupiny „ONI“.

Jednou z trvalých úprav těla na stadionu je tetování. Pojí se převážně s kolektivní nebo naopak individuálně založenou symbolikou, přičemž tyto symboly a jejich významy se nejčastěji vážou ke konkrétnímu klubu, skupině, národní příslušnosti, objevují se však také politická témata a postoje, protipolicejní či protisvazové motivy atp. Tetování je spjato především s identitou jeho nositele, vyjadřuje příslušnost jedince ke skupině, kde jsou významy daného tetování uznávány a oceňovány, nebo hodnoty a postoje, které jsou v daném systému integrovány. Kolektivně sdílený význam tetování není podmínkou, ba naopak, tetování může odkazovat k významu, jež mu uděluje jedinec sám ve snaze prosazovat vlastní jedinečnost a identitu. Zároveň tetování nemusí být nutně nositelem jakéhokoliv významu, nýbrž může být pouhou ozdobou těla jedince, což může vypovídat o procesech komercializace tetování, které se tak stává běžným prvkem lidského těla a přestává být význačným prvkem určité subkultury, popř. sociální skupiny.

K dočasným úpravám těla specifickým pro prostředí stadionu, jež jsou spojeny s existencí specifických významů, je body painting. Tato úprava je přitom užívána zejména na těch částech lidského těla, které zůstávají nezahalené (obličej, hlava, vlasy), tedy částech, které jsou na první pohled viditelné a umožňují bezprostředně a jasně deklarovat význam těchto úprav. Tato skutečnost zároveň naznačuje příležitostný charakter body paintingu. Symbolika v rámci body paintingu

přítom odkazuje především ke členství v sociální skupině, sounáležitosti jedince s klubem či hráčem, nebo k národní příslušnosti.

Vyholení hlavy, jakožto specifická úprava vlasů, je distinktivním prvkem subkulturního stylu skinheads. Příslušnost k subkultuře skinheads bývá zejména ve spojitosti s prostředím fotbalového stadionu velmi často v mediálním i aktérském diskurzu spojována s (neo)nacismem a nacionalistickými ideologiemi obecně. Na základě jednoho subkulturního aspektu, který je pouze jedním z mnoha prvků širšího subkulturního stylu i celého subkulturního systému, tak dochází k situaci, kdy se tento aspekt stává prostředkem hodnotové i ideové klasifikace společenského habitu celé skupiny, resp. subkultury. Zdánlivě nevýznamná tělesná modifikace může vést k ztotožnění určitého jednotlivce nebo i celé skupiny s určitými hodnotami a idejemi, které se přitom nemusí zakládat na reálných skutečnostech, jsou však této skupině apriorně připisovány. Ustavuje se tedy jakýsi stereotyp habitu, který na základě dílčí vlastnosti, bez ohledu na širší kontext, vede ke stereotypizaci celých skupin i jejich jednotlivých členů.

Tělo a jeho úpravy jsou tedy nositelem mnoha rozmanitých významů. Reprezentují členství nebo sounáležitost se skupinou, klubem, národem, vyjadřují sociální postavení jedince ve společnosti, jeho zájmy a hodnotovou orientaci – jsou vyjádřením jeho sociálního habitu.

Řekli jsme, že sociální tělo na stadionu je tělo oblečené. Existují však specifické případy, kdy tato zásada neplatí, naopak odhalené tělo a jeho části se stávají nositeli specifických subkulturních významů:

„Po vstřelení branky hostujícího mužstva se část fanoušků v sektoru hostujících vlajkonošů svléká do půl těla.“ (terénní poznámky, FK Dukla Praha – FC Slovan Liberec, 27.2.2015, Praha).

„Po vstřelené brance domácích se několik fans v sektoru domácích vlajkonošů svléká do půl těla. Oslavné popěvky doplňuje odpálená pyrotechnika.“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – FC Fastav Zlín, 8.3.2015, Praha).

Vidíme, že k odhalování přirozeného těla v hledišti dochází za určitých podmínek a v určitých situacích a má v jistém smyslu rituální charakter. Stává se

součástí zejména oslav a zdůrazňuje audiovizuální prezentace skupin návštěvníků podobně, jako je tomu v případě užívání pyrotechniky.

Nahé přirozené tělo, zejména genitálie, jsou zdrojem také dalších významů:

„Tomáš Necid nemá čůráka [...], a jeho žena nemá klitoris [...], a jeho děti stejně zabijem [...].“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – PEC Zwolle, 28.8.2014, Praha).

„Pelta je čůrák!“,

„Pelta je penis!“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha - FC Baník Ostrava, 15.8.2014, Praha).

Semiotizace pohlavních orgánů jako nadávky a urážky vychází již ze samotného intimního, skrytého, privátního charakteru těchto tělesných částí, který je právě zdrojem vulgárního obsahu. Ve společnosti druhých lidí a ve veřejném prostoru bývá zapovězeno odhalené genitálie ukazovat, mnohdy je také explicitně vyslovovat a mluvit o nich (etické normy atp.). Na stadionu vystupují především jako projevy neúcty a opovrhování. Proto jsou také oficiálním normativním řádem hodnoceny jako nežádoucí jednání, které je předmětem formálních i neformálních sankcí.

Procesy subkulturní semiotizace se však dotýkají i dalších tělesných částí a orgánů:

„V našem srdci je, jedině Slavie.“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – SK Slavia Praha, 3.9.2014, Praha).

„Znám já jedno město, město ze všech nejhezčí, všechna naše srdce zlaté Praze náleží. Sparta, Sparta, Sparta, nejlepší klub z matky měst, Sparta, Sparta, Sparta, věrnost, tradice a čest.“

„Rudá je krev, stejnou barvu má náš dres. Je to dres nejhezčí co znám, v něm hraje Spartička, v našich srdcích jednička, ta nám titul zase vyhraje.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha - FK Jablonec, 31.8.2014, Praha).

Srdce se pak v aktérském diskurzu pojí s pojmy jako bojovnost, věrnost, láska a oddanost klubu. Oproti pohlavním orgánům je tak srdce zdrojem především

pozitivních hodnot, které jsou v prostředí uznávány a oceňovány. Rovněž další části těla mohou být spojovány s pozitivními hodnotami, jako je například štěstí a úspěch:

„Během poločasové přestávky oznamuje hlasatel stav utkání a zve fanoušky na příští utkání FKVŽ. Vyzývá domácí fanoušky, aby domácímu týmu v druhé půli drželi palce.“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – 1. SC Znojmo FK, 12.10.2014, Praha).

4.4 Tělo poslušné

Různé sociokulturní instituce působí na lidské tělo s cílem jej disciplinovat. V prostředí fotbalového stadionu je třeba rozlišovat dvě roviny těchto institucí. Za prvé jde o sociokulturní instituce, které vycházejí z obecných společenských norem, jež předepisuje dominantní kultura. Je zde uplatňován oficiální kodifikovaný normativní systém, který je dán legislativou České republiky, a který je závazný a platný všeobecně, vždy, na jakémkoliv místě a pro každého. Pro prostředí fotbalového stadionu je navíc uplatňován zvláštní oficiální kodifikovaný normativní systém, upravující jednání a pobyt návštěvníků na stadionu. Ten vychází z norem ve formě pravidel, obsažených v návštěvním řádu. Oba oficiální systémy se vzájemně vyvažují a mají tendenci být ve vzájemném souladu. Základními nástroji pro vynucování norem těchto systémů na fotbalovém stadionu představuje pořadatelská služba ve spolupráci s bezpečnostními a záchrannými složkami (Policie ČR, městská policie, záchranný a hasičský sbor), v součinnosti s trestními mechanismy na úrovni klubu, Fotbalové asociace České republiky (dále jen FAČR) a soudních instancí.

Za druhé rozlišujeme sociokulturní instituce, jež vycházejí ze specifického normativního systému, který je nepsaný a vyplývá jak z neformálních pravidel normativního systému dominantní kultury (pravidla slušného chování, hygienické návyky, zvykové normy), tak především ze specifických pravidel normativního systému subkultury, jež jsou integrální součástí celistvého subkulturního systému návštěvníků fotbalového stadionu. Tyto systémy jsou ustaveny nikoliv formální kodifikací, nýbrž hlavně praxí a převládající tradicí. Základním nástrojem pro vynucování je zde primárně sociální kontrola, uplatňovaná ze strany samotných návštěvníků, kteří užívají prostředků donucení na úrovni jednotlivých skupin či jedinců.

Oba systémy, oficiální normativní i specifický normativní, spojuje v různé míře a pro různé účely úsilí dosáhnout tělesné efektivity a poslušnosti a zformovat plně socializované, poslušné tělo každého jednotlivého návštěvníka stadionu. V prostředí se vzájemně střetávají, v různé míře se doplňují nebo odporují, využívají odlišných technik a prostředků k vynucování disciplíny.

4.4.1 Rozdělení jedinců v prostoru stadionu

Fotbalový stadion představuje prostor klauzurního typu. Jde o uzavřený specifický prostor, který je jasně oddělen od okolního prostředí, má své pevné hranice. Izolování probíhá prostřednictvím stavební konstrukce stadionu a pořadatelské služby zajišťované pořadatelem utkání. Znemožňuje volný pohyb osob směrem ven i dovnitř, umožňuje tedy plně kontrolovat zúčastněné jedince a maximalizovat účinky disciplinačních mechanismů. Prostor klauzurního typu má nepochybně mnoho dalších výhod. Umožňuje provádět takřka absolutní kontrolu na celém svém území, a to v jakémkoliv časovém úseku. Rovněž zvyšuje efektivitu činností, kdy zabraňuje volnému roztroušení jedinců a soustřeďuje je na jednom, plně kontrolovatelném prostoru. Efektivita činností je významná jak pro pořadatele, tak i pro skupiny návštěvníků stadionu.

Stadion tedy do jisté míry vytváří exkluzivní prostředí. Vstup je omezen objektivně, architektonickým zbudováním a technickým zpracováním stadionu, i subjektivně, na úrovni členů pořadatelské služby. Podmínky pro vstup na stadion jsou upraveny návštěvním řádem. Vstup na stadion i pobyt v něm je návštěvníkům umožněn vždy pouze v konkrétní čas. Rovněž opuštění stadionu je striktně omezeno, zejména v případě sektoru hostujících vlajkonošů. Nikdo ze sektoru nesmí opustit stadion dříve, než k tomu dostane pokyn od hlavního pořadatele. Hlavním cílem tohoto opatření je zabránit kontaktu a případnému nežádoucímu chování při setkání domácích a hostujících fanoušků. Oprávnění ke vstupu na stadionu představuje pro návštěvníky platná vstupenka, eventuálně jiný ke vstupu opravňující doklad. Vstupenka je vydávána anonymně, případně formou adresného ticketingu (permanentní vstupenka nebo vybraná riziková utkání), a je platná vždy pouze jednou. Platnost vstupenky je ověřována elektronicky prostřednictvím instalovaných turniketů, popř. znehodnocením vstupenky, například natržením členem pořadatelské služby. Oprávnění vstupu na stadion zaniká v předem definovaných případech.

Pořadatel utkání si vyhrazuje právo nepouštět na stadion osoby, které „jsou zjevně pod vlivem alkoholu nebo jiných návykových látek, [...] ohrožují bezpečnost osob a majetku [...], kterým byl v České republice zakázán vstup na pořádanou akci z důvodu jejich závadného chování na obdobných akcích“ (Návštěvní řád Generali Areny, 2014), nebo „se zahaleným či jinak maskovaným obličejem, který znemožňuje identifikaci jednotlivých osob“ (Návštěvní řád sportovního komplexu „Stadion Juliska, 2013“). Vstup na stadion je rovněž odepřen návštěvníkům se zakázanými předměty, patří sem především zbraně a jiné nebezpečné předměty, nádoby různého druhu, alkohol a drogy, zábavní pyrotechnika. Kontrolní mechanismus při vstupu na stadion představuje vstupní prohlídka, které je povinen se podrobit každý návštěvník stadionu. Vstupní prohlídka zahrnuje osobní prohlídku i prohlídku osobních zavazadel návštěvníka stadionu a je vždy prováděna členem pořadatelské služby.

Princip klauzury je do jisté míry uplatňován také v rámci diváckých tribun. Jednotlivé tribuny jsou zpravidla neprůchozí, jejich neprostupnost zajišťuje architektonické rozvržení stadionu nebo pořadatelská služba, která vstup na tribunu umožňuje pouze na základě předložené vstupenky. Izolování je pak nejvíce patrné u těch sektorů, jež jsou označeny jako sektor domácích/hostujících vlajkonošů (v emických kategoriích „kotel“, „klec“). Tyto sektory jsou zpravidla dokola obehány vysokým plotem, mnohdy rovněž sítí, která je odděluje od hrací plochy. V případě utkání, která jsou pořadatelem či bezpečnostními složkami označena jako riziková, popř. prémiová, bývá oddělení sektoru zesíleno, například přídatným oplocením nebo další řadou pořadatelů. Může docházet také k uzavření přilehlých sektorů a tyto prostory jsou vyplněny pořadatelskou službou.

Lze tedy říci, že v případě jednotlivých sektorů či tribun můžeme uvažovat koncept mikroklauzury, tedy izolovaného prostoru v rámci širšího klauzurního celku. Té využívá nejen pořadatel utkání, který usiluje především o „zajištění ochrany a bezpečnosti zdraví a majetku na stadionu a rovněž zabezpečení pokud možno ideálních podmínek průběhu všech akcí“ (Návštěvní řád Generali Areny, 2014), ale rovněž jednotlivé skupiny návštěvníků stadionu, zejména pak sektory vlajkonošů. Mikroklauzurní prostor poskytuje možnost maximální koncentrace těl na malém prostoru, jež je zásadní pro vytvoření jednolitého seskupení a dosažení nejefektivnější prezentace těchto skupin. Mikroklauzura tedy zvyšuje nejen efektivitu činnosti pořadatele utkání, spočívající v provádění dozoru nad návštěvníky stadionu, ale i efektivitu činností jednotlivých skupin návštěvníků.

Prostor fotbalového stadionu dále pracuje s principem elementární lokalizace. Každý návštěvník je povinen obsadit pouze to místo a sektor, které odpovídají zakoupené vstupence. Každý subjekt má přesně přidělené místo a je tedy plně kontrolovatelný. Skupina kolektivizovaných subjektů je členěna na úroveň jednotlivců, ve které je každý individualizován jako samostatná jednotka. Tato technika posiluje efektivitu dozoru, který je možný vykonávat v každém časovém úseku. Na některých stadionech také funguje kamerový systém, který dokáže rozpoznat každého jedince v prostoru a umožňuje jej bezprostředně, popř. zpětně identifikovat, hodnotit jeho jednání a v případě potřeby sankcionovat. Umožňuje detekovat nejen relevantní osoby, nýbrž i události obecně.

Princip elementární lokalizace bychom mohli interpretovat také na úrovni skupin návštěvníků, pokud bychom každou z nich uvažovali jako „jedno *individuum*“. Poté nacházíme lokalizaci jednotlivých skupin na stadionu, kdy sektory vlajkonošů jsou zpravidla obsazovány ultras, popř. hooligans skupinami, hlavní tribuny a prostory VIP (VIP, press, skyboxy) zejména diváky, ostatní tribuny pak fanoušky, popř. diváky. Tento druh lokalizace se ovšem děje spíše mimovolně, rozhodně nemůžeme uvažovat úmysl pořadatele takového rozčlenění (s výjimkou možná sektoru hostujících vlajkonošů, který je vždy v nejvyšší míře podroben kontrolním procesům a mechanismům). Naopak úmysl ze strany samotné skupiny se zdá schůdnější, zejména hovoříme-li o sektorech vlajkonošů, které bychom z hlediska kategorizace návštěvníků stadionu mohli určit jako nejvíce homogenní. Tyto sektory, resp. skupiny se vyznačují značně striktním normativním systémem a rovněž zde probíhá poměrně důsledná sociální kontrola, zaměřená především na maximální využití těla každého jednotlivce ve prospěch celé skupiny. V takovém sektoru tedy pasivní divák příliš neobstojí. Princip elementární lokalizace skupin návštěvníků stadionu však samozřejmě nelze paušalizovat - i divák či fanoušek se přeci může objevit v kotli a naopak.

S principem elementárního rozmístění mohou pracovat rovněž užité prostory, například toalety, resp. pánské místnosti s pisoáry. Jedinci jsou zde prostorově individualizováni za účelem eliminace neefektivního pohybu, kdy toalety musí odbavit mnohdy i stovky návštěvníků najednou. Prostor je tedy zřízen takovým způsobem, aby po stranách neustále vznikala řada návštěvníků, přičemž střed místnosti vyplňuje široká chodba tak, aby cirkulace návštěvníků byla maximálně plynulá a efektivní. Obě řady pak mohou plynule koexistovat a být relativně v permanentním pohybu. Účel

disciplíny zde pochopitelně nebude spočívat v provádění dozoru a kontroly, ale primárně v dosahování optimálního průřezu efektivity pohybu a minimálního časového úseku. Podobně bychom mohli uvažovat také například stánky s občerstvením, suvenýry atp.

Pro zvýšení efektivity činnosti pořadatelské služby bývají v prostorách stadionu zřízeny prostory, jejichž povaha odpovídá pravidlu funkčních umístění. Takto definované prostory se nacházejí především v místech, která oddělují hrací plochu a jednotlivé tribuny. Může jít o několikametrový široký technický pás, který je zřetelně ohraničen zábradlím či obdobnou stavební konstrukcí a je využíván pořadatelskou službou, která se zde může pohybovat volně a má jasný přehled o činnostech návštěvníků v hledišti. V takových prostorech jsou pořadatelé vždy rozmístěni v několikametrových intervalech tak, aby funkčně pokrývali obvod všech tribun. Tato místa navíc poskytují prostor pro funkční využití dalších složek pořadatelské služby, kam patří podavači míčů nebo zástupci tisku a fotografové, nebo složek bezpečnostních, zejména příslušníků hasičského sboru a státní policie.

Rozmístění jednotlivců v prostoru může v určitých momentech odkazovat na místo jedince v klasifikačním systému. Také pravidlo jednoty postavení nachází interpretaci v několika rovinách. Jednotlivé tribuny, popř. místa na stadionu odpovídají různým cenovým relacím, od nejlevnějších vstupenek do sektoru vlajkonošů až po nejdražší vstupenky ve VIP skyboxech. Již samotná odlišnost ceny jednotlivých vstupenek naznačuje existenci určité sociální - majetkové - diference. To potvrzuje rovněž označení některých sektorů, popř. prostor stadionu jako VIP – prostory určené pro „velmi důležité osoby“. Takovéto prostory již apriorně implikují hierarchii návštěvníků stadionu, jejich nerovné postavení, kdy se odlišnost projevuje v rozdílném způsobu zacházení, v úrovni a kvalitě poskytovaných služeb atp. Označení VIP tedy odkazuje na exkluzivní skupinu návštěvníků, kteří požívají nadstandardních privilegií a pro které jsou vyhrazeny specifické, běžně nedostupné prostory.

Prostorové rozmístění jednotlivců na základě hierarchického postavení můžeme vysledovat také v rámci jednotlivých skupin návštěvníků stadionu, zejména pak v kotli. Zcela evidentní a již na první pohled zřetelná je pozice osoby speakera (v emických kategoriích též „megafonista“, „rozeřvávač“) v kotli, kterému zpravidla náleží zcela jedinečné místo. Speaker nachází své umístění v přední části sektoru, povětšinou na vyvýšeném místě (plot, zábradlí), odkud má jasný přehled o každém

jedinci v sektoru, řídí a organizuje veškerou činnost, vyvíjí nátlak, hodnotí, sankcionuje. Pro tyto potřeby je rovněž na některých stadionech zřízen speakerský můstek, tedy většinou železná konstrukce, která vyvýšené postavení v čele sektoru umožňuje. Osoba speakera je pro aktivitu kotle naprosto esenciální, jak uvidíme v dalších částech.

Úhrnem můžeme říci, že fotbalový stadion v *potenciálu* vytváří foucaultovsky komplexní, plně architektonický, funkcionální a hierarchizovaný prostor. Disciplinární prostor fotbalového stadionu vytváří soudržnost, která umožňuje povšechnou a bazální kontrolu, zároveň ale také individualizuje a poskytuje prostor pro kontrolu a dohled na úrovni jednotlivců. Svým architektonickým rozvržením zajišťuje exkluzivitu prostoru, možnost nekonfliktní cirkulace masy jednotlivců, kdy jednotlivé prostory (chodby, schodiště, prostory mimo hlediště) jsou zbudovány zejména pro účely návštěvy velkých počtů lidí a detailní kontrolu zúčastněných subjektů. Platí přitom, že přehlednost a jednoduchost, malá členitost prostoru, efektivitu pohybu, činností, dohledu a kontroly zvyšuje. Subjektivně však míra účinnosti disciplinárního systému závisí na mnoha dalších faktorech. Na základě rozdělení jednotlivců v prostoru se fotbalový stadion stává komplexním prostorem, který jasně stanovuje umístění jednotlivých subjektů, umožňuje dohled a kontrolu a stanovuje pozitivní ekonomii času i činností. Rovněž se zdá, že princip elementární lokalizace poskytuje možnost absolutní a přesně provedené kontroly jedinců. Předpokládá vytvoření dokonalého systému, dokonale disciplinárního prostoru, který je v každém okamžiku a pro každý případ dokonale účinný. Přesto míra efektivity tohoto systému značně závisí na důslednosti jeho dodržování, resp. vynucování. S výjimkou vyprodaných utkání, kde kontrola elementárního rozmístění probíhá již mezi samotnými aktéry, kteří si svá místa „hlídají“, je však lokalizace jednotlivců v mnoha případech zcela volná a zdaleka nedosahuje nároku absolutní kontroly. Tato skutečnost je umocněna zejména u těch stadionů, kde jsou vstupenky prodávány s odkazem pouze na konkrétní tribunu, popř. sektor, bez jakékoliv další specifikace směrem k příslušné řadě či sedadlu. V takovém případě zůstávají možnosti hodnocení jednání návštěvníků, případně jejich sankcionování značně omezeny.

Normy a řád jsou uplatňovány a vynucovány také v závislosti na soutěžní kategorii. Můžeme pozorovat spojitost mezi komplexností prostoru stadionu, jeho

*technickým*⁸ zázemím a úrovni fungování disciplinárních aparátů. Při stadionech z nižších soutěží nároky na absolutnost a dokonalost zpravidla klesají a naopak. Obdobnou situaci pozorujeme rovněž v závislosti na oficiálním statutu utkání. Při utkáních označených jako riziková, popř. prémiová je důraz kladený na přesnost a správnost rozdělení jedinců v prostoru intenzivnější než při utkáních „běžných“.

Princip rozdělení jednotlivců v prostoru, objektivně navržený pro potřeby pořadatele utkání, zároveň poskytuje prostor pro samotné objekty disciplinačních mechanismů, tedy návštěvníky stadionu, kteří mu přizpůsobují své aktivity a své působení na stadionu, ba mohou jej využívat i pro své účely a vlastní prospěch – a nikoliv nutně v protikladu vůči němu. Disciplína v rámci oficiálního normativního systému návštěvníky stadionu kolektivizuje, aby je mohla následně individualizovat na úroveň plně analyzovatelných a kontrolovatelných subjektů. Naopak individualizovaní návštěvníci stadionu, zejména skupiny aktivní z hlediska skupinové performance, usilují o maximální časoprostorovou kolektivizaci, která je zásadním předpokladem pro celkový efekt i účinnost jejich činností a prezentací. S prostorovým rozdělením jedinců tedy pracují i samotní návštěvníci, jak uvidíme také v dalších částech.

4.4.2 Časové rozvržení činností na stadionu

Princip časového rozvržení se vztahuje k organizaci disciplinárního času. Na jedné straně můžeme uvažovat disciplinární čas objektivní, ve smyslu časového rámce kontroly návštěvníků stadionu. Stadion se otevírá zpravidla jednu hodinu před zahájením utkání a uzavírá jednu hodinu po jeho skončení. Během tohoto časového intervalu jsou permanentní kontrole vystaveni všichni návštěvníci, a to ze strany pořadatele utkání, popř. bezpečnostních složek. Jednotlivé činnosti jsou přitom zpravidla rozděleny a opakovány v konkrétních časových úsecích. Kontrola návštěvníků je zahájena při vstupu na stadion a poté je delegována na další jednotky disciplinárního systému a na celý jejich pobyt v něm.

Pobyt každého jedince na stadionu je objektivně rozvržen na předem stanovené časové úseky jednotlivých aktivit. Obecný časový rámeček tedy definuje činnosti a čas, který je pro ně vyhrazen. Poločas je vyhrazen pro sledování utkání

---

⁸ Ve smyslu technik donucení.

z tribuny, popř. s tím další spojené aktivity. Poločasová přestávka poskytuje prostor pro návštěvu stánku s občerstvením, toalety atp. Období mimo „hrací čas“ je určeno k příchodu nebo opuštění stadionu, rozmístění návštěvníků na stadionu, případně k volnému využití. Takto definovaný čas tedy odkazuje k jednotlivým tělesným činnostem. Pochopitelně tento rámec není závazný a každý návštěvník se může na stadionu pohybovat relativně volně. Nicméně obecný časový rámec definuje čas, který určuje jistá schémata vnímání dané situace jako doby pro vykonávání příslušných tělesných činností. Takto určený čas tedy definuje provádění konkrétních činností, usiluje je uvést do souladu s principem maximální efektivity a kontroly. Je to způsob jak ty činnosti provést nejefektivněji, při maximální cirkulaci návštěvníků mezi jednotlivými stanovišti.

Podržíme-li se této interpretace obecného disciplinárního časového rámce jako strukturující složky vnímání, můžeme podobně uvažovat již zmíněné architektonické uspořádání a charakteristiky jednotlivých prostor stadionu. Nejen čas strukturuje určitá imanentní schémata jednání, ale také prostor. Prostorové uspořádání, ale i technické zbudování jednotlivých prostor a jejich příslušenství disciplinují jedince k vykonávání konkrétních činností právě na tom kterém místě a nikoliv na jiném. Toalety předurčují návštěvníky k vyměšování právě v tomto prostoru, sedačky předurčují sledovat utkání vsedě, betonová schodiště mezi jednotlivými tribunami předurčují užívat k přesouvání po stadionu pouze jich a nikoliv například přelézat zeď atp. Půjdeme-li ještě dále, uvidíme, že disciplinují nejen ve smyslu prostor definujících tělesné činnosti, ale také ovlivňují techniky těla při těchto činnostech. Klasická záchodová mísa předurčuje k pozici těla vsedě, zatímco pisoár vestoje, tribuny s místy k sezení předurčují návštěvníky k sezení na sedačkách, zatímco tribuny bez sedadel k stání atp. Čistě hypoteticky si můžeme představit návštěvníka, který na fotbalovém stadionu nikdy v životě nebyl a zároveň nikdy neviděl sedačku. Přesto lze předpokládat, že vstoupí-li na tribunu a bude stát nad sedačkou, která je vyrovnána v řadě dalších identických sedadel, posadí se na ní. Vysvětlení nabízí interpretace takového způsobu uvažování jako jistých *vtělených* struktur vnímání, prostřednictvím kterých víme, jak a kde své tělo používat. Tyto struktury vštěpuje kultura, popř. subkultura a socializační proces každému člověku již od narození. Jednotlivé činnosti a pozice těla jsou definovány na základě předem stanovených schémat, do kterých vstupuje, které konstruuje a neustále reprodukuje v podstatě veškerý kulturní systém, jež člověka obklopuje. Procesy kontroly a

disciplinace se tedy zdaleka neomezují na kodifikované řády a skutečné osoby určené k jejich vynucování, nýbrž jsou imanentně obsaženy již ve strukturách vědomí a myšlení, jež vznikají na základě socializace jedince ve společnosti. Proto mohou také dosahovat vyšší míry účinnosti, neboť jsou nezávislé na konkrétních prostředcích a formách donucovacích prostředků.

Na straně druhé sledujeme aktivity návštěvníků stadionu v hledišti v kontextu základních principů časové kontroly disciplinovaných subjektů. Předně se tyto aktivity odehrávají v rámci určitého časového úseku. Základní jednotkou času fotbalového utkání je poločas, který trvá 45 minut. Aktivity návštěvníků se samozřejmě projevují i mimo tento časový úsek, jejich organizace a průběh jsou ovšem primárně zaměřeny právě na toto období. Zahájení i ukončení poločasu se řídí standardizovaným písknutím rozhodčího. Ten vystupuje jako objektivní dozorce časového úseku na hřišti. Standardizovaný signál rozhodčího však není pro aktivity návštěvníků zcela určující. Skutečným časovým dozorcem, který určuje čas i dobu trvání aktivit, je speaker. Jak jsem již dříve naznačil, speaker má pro aktivity v kotli zcela zásadní význam. Řídí v podstatě veškerou zde probíhající činnost, která je katalyzátorem i pro značnou část ostatních činností návštěvníků v hledišti. Kotel zaujímá v rámci všech sektorů hegemonní postavení, ostatní sektory, jsou-li aktivní, se mu většinou podřizují, vystupují jako objekty jeho disciplinačních mechanismů. Kotel tak zaujímá v diváckých, fanouškovských, popř. chuligánských a ultras aktivitách na stadionu centrální postavení.

Činnosti návštěvníků stadionu jsou rozmanitého charakteru, přičemž nás zajímají především ustálené, organizované a kolektivní činnosti. Performance jednotlivých skupin se odehrává v několika rovinách. Může jít o audiální prezentaci, která se projevuje především v podobě kolektivně skandovaných pokřiků, chorálů nebo samovolných výkřiků menších skupin. Dále se objevují prezentace vizuální, kam patří zejména choreografie ve formě kartoniád, transparentů či pyrotechniky. Obě roviny se přitom velmi často vzájemně prolínají a vznikají tak prezentace audiovizuálního charakteru (skandovaný pokřik doprovázený specifickými tělesnými technikami, kartoniádou atp.). Časové rozvržení těchto aktivit je pak určováno jednak praxí, vycházející z tradice, kdy určité segmenty aktivit mají tendenci být opakovány, neboť se vztahují například ke konkrétním událostem, které se odehrávají v rámci každého utkání (př. nástup hráčů na hrací plochu, zahájení utkání rozhodčím apod.), jednak normalizovanými znameními speakera, jednak dle rytmu určovaného

bubeníkem v kotli. V neposlední řadě můžeme pozorovat také jednání, které má svůj základ v opuštění kodifikovaných norem. Projevuje se v podobě výtržností, vniknutí návštěvníků stadionu na hrací plochu, vandalství, kolektivního násilí atp. Tyto aktivity se neomezují pouze na individuální charakter, nýbrž mohou nabývat rovněž kolektivních forem. Většina aktivit se přitom odvíjí od převládající tradice, jež odkazuje na zavedené techniky těla.

Permanentní kontrola ze strany vedoucího dozorce kotle – speakera se pojí s úsilím maximalizovat využití a kvalitu dostupného času. Ta představuje pokud možno nepřetržitou aktivitu všech přítomných jedinců v sektoru, která je v každém okamžiku kontrolována, hodnocena, popř. sankcionována hlavním dozorcím, který neustále vytváří nátlak na celý kolektiv i jednotlivce. Každý musí zvedat ruce, tleskat, zpívat, maximálně využít své tělo a jeho techniky, jinak je vystaven důsledkům sociální kontroly skupiny, především však ze strany speakera.

Požadavek nepřetržitého využívání těl jedinců k činnosti, efektivity, se ovšem neomezuje jen na princip vyčerpávajícího využití dostupného času, nýbrž klade silný důraz také na jednotu a vizuální efekt jednotlivých performancí. Úkolem není předčít druhý tábor fanoušků v počtu tělesných prezentací či jejich rychlosti, ale mnohem spíše v intenzitě a jednotě supportu. Prvek soupeření obou táborů při těchto aktivitách vystupuje jako velice významná skutečnost. Kotel se snaží překřičet soupeře, působit jednotněji, být nápaditější v prezentacích i supportu. Důležitá není natolik kvantita, jako spíše kvalita. Hodnocení probíhá rovněž na úrovni celých skupin:

„Co jste tak ticho, vy kurvy, co jste tak ticho?“

„Kde máte kotel, vy kurvy, kde máte kotel?“

„Co vás tak málo, vy kurvy, co vás tak málo?“ (terénní poznámky z utkání AC Sparta Praha – ŠK Slovan Bratislava, 6.11.2014, Praha).

Tělo je na stadionu užíváno rovněž jako prostředek pro manipulaci s mnohými předměty, jež tvoří součást zejména vizuálních prezentací. Způsoby užívání těchto předmětů jsou opět těsně spjaty s tělesnými technikami, které definují způsoby zacházení, jednotlivé pohyby a manipulace. Můžeme pozorovat vlajky, pyrotechniku,

kartony, transparenty, jakožto významné prvky zejména vizuálních prezentací. Tělo zde není primárním objektem, nýbrž vystupuje jako technický prostředek k něčemu a pro něco. Nestačí s vlajkou jen stát, vlajka musí vlát a být vidět. K dosažení požadovaného efektu je tedy zapotřebí zvládnutí přesných tělesných pohybů - zprava doleva, nahoru dolů, ve tvaru ležaté osmičky. Obdobným způsobem probíhá užívání pyrotechniky, zejména tzv. bengálských ohňů, jež vyžaduje specifickou techniku. Zde se uplatňují krouživé pohyby, návštěvníci lezou na plot, aby byla co nejefektnější atp. Významná a žádoucí je přitom synchronizace s ostatními těly fanoušků a jejich předměty, časová i prostorová, aby najednou vytvořili maximálně efektní i efektivní prezentaci. Tyto techniky těla se tedy přizpůsobují účelu užívaných předmětů.

Na základě používání zakázané pyrotechniky na stadionu lze vysledovat opouštění kodifikovaných norem návštěvníky stadionu a zároveň selhávání disciplinačních mechanismů ze strany pořadatele utkání, popř. bezpečnostních složek. Jde o jednu z forem konfliktů oficiálního normativního systému a systému subkulturního. V rámci hodnotového systému subkultury návštěvníků fotbalového stadionu, zejména pak ultras a hooligans skupin, je velký důraz kladen na vlastní skupinovou, resp. subkulturní svébytnost a autonomii. Opouštění kodifikovaných norem je tedy odrazem hodnotového a ideového systému, zakládajícího identitu subkultury jako celku. Jedním ze způsobů manifestace tohoto systému je například právě opakované používání pyrotechniky při fotbalových zápasech. Napříč fotbalovými stadiony se v různých formách objevují hesla „Pyro není zločin!“, „Svobodu fanouškům!“, která jasně deklarují opoziční postoj vůči disciplinačním aparátům a dominantnímu řádu fotbalového stadionu, popř. dominantní kultury. Rovin konfliktů obou kulturních systémů je mnoho. Často se můžeme na stadionu setkat s projevy vandalství, výtržnictví či násilí ze strany návštěvníků stadionu, tedy s projevy, které jsou v rozporu také s normativním systémem dominantní kultury.

Kolektivní aktivity návštěvníků fotbalového stadionu se pochopitelně neomezují pouze na sektory vlajkonošů. Performance různého charakteru se rovněž odehrávají v dalších částech hlediště. Přesto zůstává role kotle dominantní a určující. Rozdíl tkví ve skutečnosti, že zatímco na tribunách jsou aktivity povětšinou spontánního charakteru, popř. organizované, avšak spíše nahodilé, činnosti kotle, resp. ultras skupiny, přinášejí do jednotlivých prezentací prvek organizovanosti a řádu, jež je charakteristickým rysem veškerých jeho aktivit. Kotel se pak různými

disciplinačními technikami snaží zapojit ostatní sektory a jejich jednotlivce. Může jít o součinnost tělesných technik, nebo participaci na vizuální, popř. audiální prezentaci. V takovém případě se ostatní sektory přizpůsobují časovým příkazům kotle, který zajišťuje formování složeného času jednotlivých prezentací. Takové složení sil vyžaduje přesný systém řízení, který vychází opět zejména od osoba speakera. Požadovaným účinkem takového skládání času činností je zvýšení efektu a jednoty, nebo také pouhá snaha zapojit do nich i ostatní sektory a jejich návštěvníky. Každý jednatel, popř. sektor, musí identifikovat disciplinární signál (audiální, vizuální) a na jeho základě uzpůsobit svou činnost, dle stanovené techniky těla. Speaker přitom musí volit jasné a srozumitelné příkazy, jejichž účinnost je podporována stanovenou, převládající tradicí a praxí a také činnostmi celé skupiny či sektoru:

„*Fandí celá Letná!*“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FK Mladá Boleslav, 26.10.2014, Praha).

„*Celá Juliska, odpovídá!*“ (terénní poznámky, FK Dukla Praha – FC Slovan Liberec, 27.2.2015, Praha).

„*Celý stadion fandí s náma!*“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – SK Sigma Olomouc, 3.8.2014, Praha).

4.4.3 Prostředky donucení na stadionu

Prostředky donucení představují základní předpoklad pro vynucování disciplíny a vykonávání kontroly. Na stadionu můžeme sledovat několik různých technik a prostředků donucování, které slouží rozmanitým účelům. Můžeme odlišit dva výchozí systémy prostředků donucení. Za prvé objektivní, ve smyslu uplatňování a vynucování kodifikovaných norem, upravených legislativou a návštěvním řádem, popř. norem nekodifikovaných, vycházejících z normativního systému dominantní kultury a uplatňovaných zejména prostřednictvím sociální kontroly. Za druhé jde o systém subjektivní, ve smyslu vynucování norem subkulturních, které vznikají a jsou prosazovány prostřednictvím jednotlivých skupin návštěvníků stadionu. Sledujme oba systémy, možnosti jejich koexistence a vzájemných konfliktů, v kontextu jednotlivých prostředků donucení.

Základní donucující prostředek představuje hierarchický dohled. Jeho účinky vycházejí z působení pohledu, který pracuje s řadou opatření, činících ze zúčastněných jednotlivců viditelné subjekty. Tímto způsobem pohled techniku dohledu zprostředkovává a posiluje. V rámci objektivního systému dohledu hrají zásadní roli již zmíněné techniky rozdělení jedinců v prostoru, které umožňují jejich neustálou kontrolu. Ta je zajišťována jednak osobami, které jsou dohledem nad návštěvníky a jejich pobytem na stadionu pověřeni, popř. technickými prostředky, které představuje zejména kamerový systém. Kamerovým systémem jsou ovšem vybaveny pouze stadiony se širší infrastrukturou⁹. Ten je přitom instalován takovým způsobem, aby dokázal nejen zachytit všechny objekty dohledu, ale rovněž aby sám byl zřetelně viditelný. V takovém případě už jeho pouhá přítomnost, skutečnost, že její objekty dohledu spatřují a znají jeho účel, sama vytváří účinky disciplinačních mechanismů. Návštěvníci vědí, že jsou sledováni a mohou být kdykoliv identifikováni, na základě čehož uzpůsobují své jednání na stadionu.

Na podobném principu funguje disciplína uplatňovaná ze strany bezpečnostních složek. Stejný účinek mohou mít standardizované uniformy příslušníků bezpečnostních složek, které jejich přítomnost v prostoru jasně deklarují a posilují účinky dohledu. Této skutečnosti bezpečnostní složky opravdu využívají v rámci dvojího přístupu k řešení diváckého násilí na fotbalovém stadionu. První zásadou je tzv. low profile policing, tedy *„neprovokující monitoring, znamená vystupování policie na veřejnosti v takovém počtu a takové výstroji, aby její přítomnost nezbuzovala negativní emoce a nedeklarovala připravenost očekávání střetu“* (Janků, 2010). Druhou zásadou je naopak tzv. hard profile policing, tedy *„typické nasazení pořádkových jednotek s helmami, kuklami a těžkou výstrojí“* (Janků, 2010). Bezpečnostní složky tedy explicitně pracují s principem pohledu, který je výchozím prostředkem jejich donucovacích mechanismů.

Absence kamerového systému na stadionu vede ke ztrátě absolutní kontroly, která musí být nutně vyvažována jinými způsoby, a to především takovým rozmístěním členů pořadatelské služby, aby každé místo na stadionu, každý jedinec a jeho umístění, mohli být vystaveni účinkům dohledu. Pořadatelská služba tedy představuje plně kvalifikovaný personál, jehož úkolem je *„zajistit bezpečnost hráčů,*

---

⁹ Instalace účinného kamerového systému v prostoru stadionu je nezbytnou podmínkou pro účast klubu v nejvyšší české fotbalové soutěži.

rozhodčích, delegovaných orgánů, jakož i pořádek v prostoru stadionů“ (Organizační řád pořadatelské služby, 2011).

Významným rysem tohoto specializovaného personálu je jasné a zřetelné odlišení od ostatních jedinců v prostoru. Nejvýraznějším prvkem je oblečení, příslušníci pořadatelské služby nosí barevné vesty, které jsou označeny nápisem „Steward“ či „Pořadatel“ a specifickým číslem, které umožňuje každého pořadatele identifikovat. Další způsob odlišení tohoto personálu se opět dotýká rozdělení jedinců v prostoru. Pro pořadatele je často vymezen exkluzivní prostor, pohybují se v místech, která jsou pro běžné návštěvníky nepřístupná a která odpovídají potřebám zřízení prostor funkčních umístění. Takové rozestavení posiluje efektivitu dohledu, který je rozčleněn na jednotlivé prostorové úseky a za každý z nich odpovídá jeden z pořadatelů. Distinktivním prvkem příslušníků pořadatelské služby jsou dále pravomoci, kterých nabývají a kterých nepoživá jakýkoliv jiný jedinec na stadionu. Dalšími složkami dohled vykonávajícího personálu jsou bezpečnostní složky, kam patří státní, popř. městská policie, záchranná služba, hasičská služba. Rovněž členové bezpečnostních složek mají právo pohybovat se ve vyhrazených prostorech. Odlišné postavení členů bezpečnostních složek vůči návštěvníkům fotbalového stadionu se odvíjí především z práv vyplývajících z funkce jejich povolání. Můžeme tedy pozorovat hierarchickou strukturu, nerovný vztah všech osob zúčastněných na fotbalovém stadionu, kdy dominantní pozice náleží pánu domu a jeho personálu, zatímco návštěvníci jsou nuceni podřídit se.

Tento dohled je přitom hierarchický, jednotlivé subjekty dohled vykonávajícího personálu podléhají kontrole subjektů jim nadřazených. Kontrola probíhá na úrovni horizontální, kdy jednotliví členové pořadatelské služby kontrolují svou činnost navzájem. Povaha této kontroly odkazuje ke specifické sociální kontrole, jež probíhá v rámci skupiny pořadatelské služby, popř. ke kontrole vyplývající z pravomocí a postavení jejích jednotlivých členů:

„Před koncem prvního poločasu šplhá jeden z fanoušků na plot klece a lepí na okno VIP boxů klubové stickerky. Pořadatel, který stojí přímo pod ním, se otáčí a předstírá, že jej nevidí. Po chvíli přibíhají 3 pořadatelé v oranžových vestách a s vysílačkou k sektoru, odemykají bránu a vcházejí dovnitř. Diskutují s návštěvníky a snaží se pachatele identifikovat. Přesila fanoušků je značná a pořadatelé sektor opouštějí, situaci dále neřeší. Jeden z pořadatelů přistupuje k pořadateli, který stojí u sektoru a okamžitě hodnotí jeho činnost

jako nedostatečnou. Vysvětluje, že situaci měl řešit lépe a sám se pokusit jednání návštěvníka zabránit.“ (terénní deník, FK Dukla Praha – FK Baumit Jablonec, 18.4.2015).

Činnost pořadatelů je kontrolována rovněž na vertikální úrovni, všichni členové pořadatelské služby jsou podřízeni pokynům hlavního pořadatele, jehož činnost spočívá v dohledu nad činností jednotlivých pořadatelů. Stanovuje jejich rozmístění i počet, a to na základě stupně rizika utkání, jež se odvíjí od předpokládané návštěvy domácích i hostujících fanoušků a doporučení Policie České republiky. Sám je ovšem také objektem kontrolních mechanismů, ze své činnosti zodpovídá delegátovi svazu a dále disciplinární komisi FAČR. Takto plně integrovaná síť vztahů má zajistit maximální účinnost celého systému a činí její jednotlivé subjekty odpovědnými. Každý subjekt a jeho činnost je tak kdykoliv hodnocena a v případě potřeby sankcionována.

Rovněž v rámci subjektivního systému prostředků donucení identifikujeme prvky dohledu. Nalezneme je již na úrovni běžné sociální kontroly mezi návštěvníky stadionu, která se dotýká drobných záležitostí pobytu na stadionu (předbíhání ve frontě, rozmístění v prostoru, práce s tělesnými technikami). Sociální kontrola se přitom odehrává na horizontální úrovni. Hierarchický dohled mezi návštěvníky musíme hledat u skupin, které jsou nějakým způsobem hierarchicky strukturovány. V rámci organizovaných aktivit návštěvníků stadionu je hierarchická struktura určité skupiny návštěvníků nejvíce patrná v kotli při skupině ultras. Hlavním dozorcím celého sektoru je speaker. Speaker nachází své uplatnění především při volbě a iniciaci chorálů, pokřiků a vizuálních prezentací, zaujímá prostorové i sociálně strukturální vedoucí postavení ve skupině. Pro tuto skupinu je velice významný prvek organizace a jednoty jejich performance, jejichž požadavek vychází právě od speakera. Speaker stojí v čele skupiny, předcvičuje a řídí veškerou tělesnou stránku supportu:

„Speaker je otočen zády k hřišti, disciplinuje pomocí megafonu, výrazně gestikuluje, navádí, při chorálech odpočítává na prstech čas do začátku další sloky. Větší aktivitu sektoru podněcuje výraznými pohyby celého těla.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – 1. FK Příbram, 23.2.2015, Praha).

„Aktivita sektoru domácích vlajkonošů je organizována jedním fanouškem. Schází dolů k zábradlí, otáčí se směrem do sektoru a volá: „Všichni ruce!“. Sám rozpaží ruce nad hlavou a po něm i celý sektor. Tleskání nad hlavou zrychluje a končí potleskem. Poté gestikulací naznačí další část pokřiku „Hej, hej, Viktoria“, dvojitě opakování pokřiku naznačí dvěma zdviženými prsty, poté rozpaží ruce na znamení konce. Divákům za spolupráci zatleská a zdvihne palec. Poté se vrací zpět do středu sektoru.“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – FC Fastav Zlín, 8.3.2015, Praha).

Prvek dohledu můžeme sledovat také na úrovni jednotlivých sektorů, popř. skupin návštěvníků stadionu. Jedná se zejména o dohled nad činností/nečinností jednotlivých skupin či sektorů a jeho účinky se uplatňují prostřednictvím širší sociální kontroly na úrovni celých skupin:

„Fandí celá Letná! Ruce! Všichni ruce nahoru!“,

„Fandí celá Letná! Za ramena!“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FC Hradec Králové, 21.9.2014, Praha).

„Celý stadion odpovídá! „Dukla“ – „Praha““ (terénní poznámky, FK Dukla Praha – FK Teplice, 23.5.2015, Praha).

Tento dohled je přitom rovněž hierarchický, neboť příkazy přicházejí zpravidla z kotle, jenž zaujímá centrální postavení v rámci všech aktivit návštěvníků na stadionu. Kotel je vždy nejvíce vidět i slyšet, je nejvíce aktivní a nejvíce vyžaduje a prosazuje participaci a organizovaný charakter supportu. Hierarchický dohled pracuje v rámci obou systémů - subjektivního i objektivního - se základními technikami donucování, tedy s technikami časoprostorové kontroly a donucení, které jej umožňují.

Dohled současně implikuje další prostředky donucování - normalizační sankce na základě hodnocení činnosti. Tento prostředek v první řadě definuje jednání, které je nežádoucí a je předmětem sankcí, v druhé řadě pak způsoby trestání, které má za úkol nežádoucí projevy eliminovat v přítomnosti, popř. do budoucna. Opět je třeba odlišit penalitní systémy, vycházející na jedné straně z objektivního normativního systému, na straně druhé z normativního systému subjektivního.

Objektivní systém vychází z explicitně vymezeného a formulovaného řádu, který předepisuje legislativa České republiky a návštěvní řád. Explicitnost řádu odpovídá explicitnosti trestního mechanismu, resp. způsobů trestání. Stejně jako je přesně popsáno jednání, které je nežádoucí, jsou explicitně definovány také tresty, které takové jednání postihují.

Z hlediska legislativy jsou pro prostředí fotbalového stadionu, mimo všeobecných právních norem dané zákony České republiky, významné především následující dokumenty: *Evropská úmluva o diváckém násilí a neslušném chování při sportovních událostech, zvláště při fotbalových zápasech* (118/1996 Sb.), definující formy a projevy diváckého násilí a bezpečnostní doporučení na základě podkladů získaných od ostatních zemí Úmluvy, *Zákon o Policii České republiky* (č. 283/1991 Sb.), upravující činnost, pravomoci a povinnosti bezpečnostních složek na stadionu, *Dohoda o vzájemné spolupráci při zajišťování veřejného pořádku, ochraně bezpečnosti osob a majetku při fotbalových utkáních mezi Policií a Českomoravským fotbalovým svazem* (dnes FAČR), upravující konkrétní formy spolupráce a činnosti obou institucí.

Nežádoucího jednání se mohou dopouštět jednotlivci i celé skupiny návštěvníků stadionu. Za nežádoucí jednání je považováno:

„[...] nerespektování organizačních pokynů pořadatelské nebo bezpečnostní služby, případně příslušníků Policie ČR, [...] ohrožování bezpečnosti osob a majetku, vyslovovat, rozlišovat či veřejně projevovat rasistické, hanlivé, vulgární nebo dobrým mravům odporující slogany či zobrazení (Návštěvní řád FK Viktoria Žižkov, 2009), „účast ve rvačce, napadení pořadatele či jiného návštěvníka, rasově motivované skandování, maskování [...]“ (Provozní řád arény TJ Lokomotiva Praha, 2012), „jednání [...] v rozporu s právním předpisem [...]“ (Návštěvní řád sportovního komplexu „Stadion Juliska“, 2013). Návštěvník je povinen svůj pobyt na stadionu uzpůsobit tak, „aby svým jednáním neohrožoval bezpečnost jiných osob a majetku [...], neomezoval či neobtěžoval jiné osoby [...], respektova(l) obecně závazná pravidla slušného chování a dobrých mravů, tj. především slušnost a ohleduplnost, a [...] zdrže(l) se jakýchkoli projevů mezilidské, rasové, náboženské nebo politické nesnášenlivosti, lez(l) či přeléza(l) pro obecné užívání nepředpokládané stavby a zařízení [...], vstupova(l) do oblastí, které nejsou pro návštěvníky povoleny [...], háze(l) předměty [...] na hrací plochu či do prostor pro návštěvníky, zakláda(l) oheň, zapalova(l) nebo odstřelova(l) ohňostroj či světlice, ničí(l) zařízení a vybavení [...], popisova(l), polepova(l) nebo pomalováva(l) stavby, vybavení nebo cesty, kona(l) svoji tělesnou potřebu mimo toalety [...], pořizova(l) [...]

zvukové či obrazové záznamy [...], překrýva(l) transparenty, vlajkami nebo jiným způsobem reklamní panely [...] (Návštěvní řád FK Viktoria Žižkov, 2009), „*porušova(l) uložený zákaz vstupu [...]*“, (Návštěvní řád Generali Areny, 2014), „*veřejně se obnažova(l) pohoršujícím způsobem*“ (Návštěvní řád sportovního komplexu „Stadion Juliska“, 2013).

Nežádoucí jednání ze strany návštěvníků stadionu definuje rovněž pravidlová komise FAČR, přičemž postihuje zejména jednání na úrovni skupin. Takovým jednáním je, dochází-li k: „*[...] hrubým urážkám nebo vyhrožování ze strany obecenstva, ke vhazování předmětů do hřiště, k násilnostem mezi diváky nebo k ohrožení bezpečnosti členů družstev [...]* nebo *je-li diváky vážně ohroženo zdraví účastníků utkání* (Pravidlová komise FAČR, 2012).

Základními dohlížiteli objektivního normativního systému na stadionu, kteří hodnotí jednání a činnosti návštěvníků fotbalového stadionu z hlediska jeho žádoucího nebo nežádoucího charakteru, jsou členové pořadatelské služby v čele s hlavním pořadatelem a dále delegát svazu. Hlavní pořadatel řídí činnosti všech řadových pořadatelů a je základem součinnosti pořadatelské služby s bezpečnostními složkami v případech, kdy je zásah bezpečnostních složek vyhodnocen jako nezbytný. K vynucování disciplíny, vyjma pravomocí stanovených návštěvním řádem, užívají pořadatelé dalších prostředků. Jednou ze základních a nejdůležitějších pravomocí pořadatele, stejně jako kterékoliv jiné osoby, je institut zadržení osoby podezřelé: „*Osobní svobodu osoby, která byla přistižena při trestném činu nebo bezprostředně poté, smí omezit kdokoli, pokud je to nutné ke zjištění její totožnosti, k zamezení útěku nebo k zajištění důkazů. Je však povinen tuto osobu předat ihned policejnímu orgánu [...]*“ (§ 76 odst. 2 tr. zákona č. 141/1961 Sb.). Úkolem pořadatele je tedy identifikovat přestupkové jednání i pachatele, za použití přiměřených prostředků jej zadržet a předat. Pořadatelé jsou při zajišťování osob podezřelých z nežádoucího jednání oprávněni užít donucovacích prostředků. Tato pravomoc vychází ze zákonné úpravy případu krajní nouze a nutné obrany: „*Čin jinak trestný, kterým někdo odvrací nebezpečí přímo hrozící zájmu chráněnému trestním zákonem, není trestným činem.*“ (§ 28, resp. 29 tr. zákona č. 40/2009 Sb.). K zajištění osoby přitom musí užít prostředků přiměřených hrozícímu nebezpečí a osobu následně předat příslušníkům Policie ČR přítomným na stadionu:

„Na konci utkání odpaluje sektor domácích vlajkonošů dvě rudé dýmovnice. K sektoru okamžitě přibíhají dva členové pořadatelské služby a dýmovnice odnášejí hasičům k likvidaci. Poté se do sektoru vracejí a násilím odvádějí dva fanoušky, kteří dýmovnici odpálili, do prostoru pod sektorem hostujících vlajkonošů a předávají je policii. Policisté dále provádějí osobní prohlídku fanoušků, nakládají je do antonu a sepisují protokol.“ (terénní poznámky, FK Dukla Praha – FC Viktoria Plzeň, 15.3.2015, Praha).

Základní tresty na úrovni jednotlivců, jejichž činnost nebo jednání byly vyhodnoceny jako nežádoucí, jsou vyvedení pachatele ze stadionu, podání trestního oznámení, zákaz vstupu na stadion či smluvní pokuta. Další sankce pachateli hrozí v následném soudním řízení, prostřednictvím přestupkového nebo trestního řízení. Zvláštní formou sankce je alternativní trest v podobě zákazu vstupu na stadion. Podstatou tohoto trestu je *„soudem vyslovený zákaz vstupu na sportovní, kulturní a jiné společenské akce a to na dobu až deseti let“*, kdy *„odsouzenému se ukládá povinnost dostavovat se podle pokynů probačního úředníka v období bezprostředně souvisejícím s konáním zakázané akce na určený útvar Policie ČR“* (Janků, 2010). V tomto případě disciplína již přesahuje rámeček stadionu, mechanismy donucení jsou uplatňovány na osobu, která na stadionu přítomná není, ale přesto je přímo vázána na čas, prostor a dění souběžně probíhající na stadionu. Trestem je tedy vyloučení pachatele z časoprostorového bytí na stadionu, v širších důsledcích může znamenat také dočasné vyloučení ze sociální skupiny, k níž přísluší.

V případě nežádoucího chování, stanoveného Pravidlovou komisí FAČR, má rozhodčí utkání, resp. delegát svazu¹⁰ pravomoc utkání předčasně ukončit. Trestání tedy probíhá na úrovni celé skupiny návštěvníků stadionu.

V zemích západní Evropy je pro účely efektivního a rychlého řízení s pachateli přestupků na stadionu často zřízena mobilní soudní místnost, která umožňuje ve zrychleném trestním řízení sankcionovat pachatele okamžitě. Soudní místnost na fotbalovém stadionu se v posledních letech objevovala i v České republice, nestala se však zavedenou praxí (uplatňována byla především při rizikových utkáních).

Vidíme tedy, že objektivní normativní systém, uplatňovanými pořadatelskou službou, bezpečnostními složkami, případně soudy, užívá nejrůznějších forem sankcí, které zahrnují především fyzické nebo materiální tresty. Zároveň usiluje

---

¹⁰ Oba členové FAČR.

postihovat všechny jedince přítomné na stadionu, přičemž trestání má nápravný charakter, s cílem nivelizovat jednání všech současných i budoucích návštěvníků.

Subjektivní normativní systém, uplatňovaný mezi návštěvníky stadionu, vychází z přirozeného, nepsaného řádu. Neklasifikuje přestupkové jednání ani sankce explicitně, přesto dokáže účinně uplatňovat donucovací mechanismy. Formuje vlastní normativní systém, který existuje v rámci objektivního normativního systému, vnucovaného všem návštěvníkům stadionu. Do určité míry se přitom vůči tomuto systému vymezuje a odporuje mu. Subjektivní systém a jeho penalitní struktura nejsou ustaveny prostřednictvím formálních či oficiálních institucí, nýbrž ustavuje se jednáním, praxí, dle tradice. Probíhá především prostřednictvím sociální kontroly na horizontální, ale i vertikální (především v rámci ustálených skupiny v sektorech vlajkonošů) úrovni, nikoliv však výhradně.

Proces hodnocení činností a trestní mechanismus pozorujeme především v kotli. Hlavním dohlížitelem kotle je speaker, jenž ukládá jednotlivé činnosti sektoru, současně je hodnotí a v případě potřeby ihned sankcionuje. Jeho sankce jsou přitom převážně korektivního charakteru, kdy nedostatečná přesnost, intenzita či jednota tělesných technik a audiovizuálních performancí jsou postihovány, s cílem veškeré odchylky eliminovat ve prospěch jednotného supportu:

„Co to jako má bejt? To nebylo slyšet ani do Pardubic, natož do Bratislavy. Znova! ŠK Slovan, zkurvená Bratislava!“ (terénní poznámky z utkání AC Sparta Praha – FK Baumit Jablonec, 31.8.2014, Praha)

„To bylo hovno! Je třicátá minuta, vedeme 1:0 a půlka z vás tady čumí na fotbal! Znova a všichni!“ (terénní poznámky z utkání AC Sparta Praha – 1. FK Příbram, 23.2.2015, Praha).

„A pojd'te všichni, vedeme 1:0, ať to má trochu úroveň. Nechci nikoho mlátit.“ (terénní poznámky, FK Viktoria Žižkov – FK Ústí nad Labem, 26.10.2014, Praha).

Významný je rovněž prvek časové kontroly, která odkazuje k zavedeným tělesným technikám. Nedostatečnost či odchylky jsou tedy penalizovány prostřednictvím opakování činností. Prvek opakování je charakteristický také pro nově zaváděné tělesné techniky či audiovizuální prezentace:

„Dnes se v kotli objevuje nový chorál: „Letná bouří, když rudé pyro hoří, když Sparta dává góly, když hrajou šampióni!“. Během utkání se objevuje hned několikrát a je vždy opakován zhruba 10 minut dokola, aby si jej všichni nacvičili a zapamatovali. Poté je chorál zkoušen společně s protilehlou tribunou.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – 1. FK Příbram, 23.2.2015, Praha).

Mezi návštěvníky stadionu je uplatňována celá škála sankcí, zahrnuje mj. i fyzické trestání, a to i v případech, kdy dochází k porušování objektivního normativního systému ze strany samotných návštěvníků:

„S blížícím se koncem utkání schází většina návštěvníků v hledišti k okraji hrací plochy a jsou připraveni s ukončením utkání vběhnout na hrací plochu a slavit mistrovský titul. Někteří z nich tak činí již během hry a dochází tak k přerušení zápasu ze strany rozhodčího. Jejich jednání vyvolává u ostatních fans značnou nevoli. Náhle speaker z kotle chytá jednoho z neukázněných fanoušků za triko a násilím jej vrací zpět za plot. Postupně se i ostatní z invaderů pod tlakem pískajících fanoušků z hrací plochy stahují a utkání může být dohráno.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FC Vysočina Jihlava, 31.5.2014, Praha).

Disciplína subjektivního normativního systému se také vztahuje na návštěvníky, kteří nejsou na stadionu přítomní. V takovém případě dochází k mikropenalizaci časové, kdy absence je předmětem sankcí:

„Kde jste fanoušci, tyvole, kde jste fanoušci?“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – 1. FC Slovácko, 15.5.2015).

Skutečnost, že téměř při každém utkání můžeme pozorovat opakované opouštění kodifikovaných norem, napovídá, že oba systémy, subjektivní i objektivní, na stadionu koexistují, jsou si však vzájemně předmětem konfliktu. Již samotná kodifikovaná klasifikace nežádoucího jednání ze strany objektivního normativního systému značí, že k takovému jednání dochází a počítá s ním. Konflikt obou systémů vychází již ze samotného hodnotového a ideového systému subkultury návštěvníků fotbalového stadionu. Narušování objektivního řádu tedy v některých případech odkazuje spíše než k dysfunkčnosti objektivního systému k tomuto subkulturnímu systému, jakožto distinktivní prvek sledované subkultury.

4.5 Těla kolektivní

Kapitola uvažuje charakter a širší souvislost audiovizuálních prezentací na fotbalovém stadionu, do kterých se zapojují stovky i tisíce návštěvníků v ochozech a usiluje nalézt jejich možné spojitosti se spartakiádními vystoupeními v komunistickém režimu. Řeč je o celostadionových choreografiích¹¹, které dokáží vytvářet velice efektní, často pohyblivé a proměnlivé, obrazce, a které jsou rovněž jedním z prvků soupeření mezi tábory domácích a hostujících fanoušků o lepší, nápaditější a originálnější prezentaci. Velké stadionové choreografie ukazují, kdo je v hledišti doma a kdo má převahu nad soupeřem.

Choreografie návštěvníků stadionu se odehrávají během utkání v ochozech a tvoří nedílnou součást jejich subkultury. Prvky cvičení a disciplíny jednotlivců, kolektivizovaných na úroveň jednotného celku, jsou vlastní velkým choreografiím návštěvníků stadionu stejně jako spartakiádním cvičením z dob komunistické společnosti. Rozdíl tkví primárně v jejich ideovém charakteru, kdy fotbalových choreografiím zpravidla chybí ideologický podtext. Fotbalové choreografie jsou mnohem spíše výrazem hodnotového a ideového systému subkultury návštěvníků fotbalového stadionu. Se spartakiádami sdílejí základní prvek – úsilí kolektivizovat individualizované jednotlivce ve prospěch většího celku a manifestovat prostřednictvím jejich vystoupení určité významy.

Motivy celostadionových nebo tribunových choreografií se přitom dotýkají zejména skupinové, popř. klubové identity, prosazování národní jedinečnosti a příslušnosti, zahrnují také tematiku namířenou proti policejním složkám, ostatním klubům a jejich sociálním skupinám na stadionu, oficiálním fotbalovým institucím či jejich jednotlivým představitelům, reflektují aktuální společensko-kulturní dění, ale i speciální příležitosti:

„Ve dvanácté minutě probíhá na protilehlé tribuně kartoniáda s motivy vlajky Ultras Sparta, doplněná transparentem Ultras mentalita zůstává. Do choreografie se zapojuje celá tribuna.“
(terénní poznámky, AC Sparta Praha – SK Slavia Praha, 11.4.2015, Praha).

„Sektor domácích vlajkonošů se během zápasu prezentuje dvěma většími choreografiemi. První Anti-SKS plachta (původně měla být doplněná nápisem „Vlka nezajímá, co si ovce

---

¹¹ Viz Příloha č. 1.

myslí“, nápis byl ještě před utkáním zničen policisty při pyrotechnické prohlídce sektoru), druhá Vršovičtí konfidenti s klubovými znaky SK Slavia Praha a Bohemians 1905. Během choreografie se sektor prezentuje také pyrotechnikou.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – SK Slavia Praha, 11.4.2015, Praha).

„Choreo domácího kotle před zahájením utkání je prezentováno při nástupu hráčů na hrací plochu, ve formě transparentu „Berbre, slyšet pravdu bolí?!“, doplněného pokřikem „Berbr ven!“ a symbolickým zvoněním klíčů. Choreografie se po celé kolo objevovala napříč různými stadiony. (terénní poznámky, FK Dukla Praha – FK Baumit Jablonec, 18.4.2015, Praha).

Při jednotlivých prezentacích je přítom významná přesná synchronizace těl a tělesných pohybů všech zúčastněných jedinců v hledišti. Choreografie se vyznačují značně organizovaným charakterem, kdy je činnost všech zúčastněných jednotlivců řízena z jednoho centra skrze specifické disciplinární mechanismy.

Nejde jen o obrazce složené z předmětů, plachet a kartónů, nýbrž choreografie zahrnují také prezentace tvořené vlastními těly návštěvníků stadionu. Pozice a pohyby jednotlivých návštěvníků stadionu, zapojujících se do stadionové choreografie, nejsou mimovolné, přizpůsobené ad hoc, nýbrž naopak vycházejí a odrážejí v prostředí zavedené techniky těla, které zajišťují efektivnost, ale i efektivitu těchto prezentací:

„S blížícím se koncem utkání začíná napříč všemi tribunami obíhat mexická vlna. Počátek vychází z domácího kotle, který následně posílá vlnu k dalším následujícím sektorům s pokřikem „Tsunami, tsunami!“. Vlnu obíhající stadionem doprovází potlesk tribun.“ (terénní poznámky, AC Sparta Praha – FC Vysočina Jihlava, 31.5.2014, Praha).

Těla sledují časovou řadu definovanou pohyby ostatních jednotlivců, přičemž významný je zde kolektivní prvek, kdy se individuální těla jednotlivců a jejich pohyby podřizují a přizpůsobují ostatním a skládají se v jednoduší pohyb a tělo - *tělo kolektivní*. Pro takové prezentace jsou charakteristické prvky rituálního jednání spojeného s oslavami, ceremoniály atp.

Při choreografiích ve formě velkých plachet a kartónů se stírají takřka veškeré sociální rozdíly, vyplývající ze základních klasifikačních kategorií, sociálního postavení ve skupině atp. Vzniká skutečná společnost sobě rovných, kdy každý nese stejný díl odpovědnosti za celek stejně jako podíl na úspěchu a na celkovém

výsledku. Jednotlivé individuality nejsou viditelné, význačné a splývají v celek. Přesto se nejedná o plně nivelizovaný kolektiv jednotlivců, neboť skutečně velké celostadionové choreografie jsou řízeny z jednoho dominantního středu, v případě fotbalového stadionu je to pak především kotel a ultras skupiny. Tyto skupiny nejen řídí samotný průběh těchto prezentací, ale především je samy financují, samy je na stadionu připravují ve volném čase před zápasem, a rovněž samy dohlíží, aby byly provedeny správně a bylo dosaženo požadovaného účinku. Řízení probíhající choreografie je tak až vyvrcholením jejich poměrně dlouhého úsilí.

Při choreografiích je přitom užíváno speciálních předmětů i zavedeného fotbalového inventáře. Vidíme tedy, že se zde spojují všechny základní aspekty kultury těla na stadionu - k prezentacím je užíváno specifického fotbalového inventáře, přičemž veškerá probíhající činnost je předmětem normativních opatření a postupů a ve svém celku slouží k symbolickému vyjádření hodnot a idejí celého subkulturního systému návštěvníků na fotbalovém stadionu.

5 Závěr

Tato etnografická studie si kladla za cíl popsat a interpretovat lidské sociální tělo na fotbalovém stadionu a porozumět mu skrze procesy, které jej formují. Vzhledem k povaze terénu a zvolenému výzkumnému problému jsem se rozhodl pro kvalitativní metodu výzkumu, vycházející z podstaty praktikování etnografie, založeném primárně na zúčastněném pozorování. Terénní poznámky tedy byly základním prostředkem pro interpretaci pozorovaných jevů. Při realizaci výzkumu jsem se rovněž spolehl na osobní zkušenost s terénem, která mi usnadnila vstup i počáteční orientaci v terénu. Výchozím teoretickým nástrojem pro porozumění sledované skutečnosti byla konstrukce tří základních strukturálních úrovní kulturní dimenze lidského těla, přičemž výzkumný problém a výzkumné otázky cílily právě na jednotlivé složky této dimenze. Práce tedy sledovala základní procesy tělesné modifikace, semiotizace a disciplinace s cílem získané poznatky a interpretace sjednotit v souhrnný koncept kultury těla. Ve stručném souhrnu se nyní pokusím výsledné poznatky a interpretace prezentovat.

Sociální habitus je základním formativním prvkem, který konstituuje specifickou sociální třídu aktérů - subkulturu návštěvníků fotbalového stadionu - a zásadním způsobem tedy vstupuje do procesů, které přetváří přirozené lidské fyzické tělo na tělo sociální a (sub)kulturní. Na fotbalovém stadionu se vyskytuje několik relativně ustálených skupin návštěvníků, které se v různé míře a pro různé účely podílejí na utváření specifické kultury těla. Dominantní postavení přitom zaujímají sektory vlajkonošů, které představují skutečný středobod nejvýznamnějších procesů a dějů.

Z hlediska procesů upravování těla na stadionu je třeba odlišit dvě základní roviny. První představují běžné, každodenní úpravy, druhou potom úpravy specifické právě pro prostředí fotbalového stadionu. Jednotlivé úpravy těla jsou přitom dočasného nebo naopak trvalého charakteru a slouží různým účelům, především jsou pak výrazem individuální či skupinové identity, sounáležitosti a příslušnosti k sociálním skupinám a jsou tedy zdrojem mnoha subkulturních významů.

K významným tělesným modifikacím, specifickým pro prostředí fotbalového stadionu, patří užívání fotbalového inventáře, jehož nositelem se stává lidské tělo a jenž jako první zřetelně deklaruje existenci kulturních procesů upravování těla.

Fotbalový inventář může pocházet z oficiální i neoficiální produkce a je zdrojem mnoha významů (sociokulturní hodnoty, sociální postavení atp.), ale i aktivit, které jsou pro návštěvníky na stadionu charakteristické, a které významně vstupují i do formování dalších úrovní kulturní dimenze těla. K dalším významným úpravám těl návštěvníků stadionu patří tetování, body painting, ale i běžné úpravy těla, které se však v tomto prostředí pojí se specifickými významy, skrze které se stávají jedinečnými a zároveň také srozumitelnými. Úpravy těla přitom mají zpravidla spojitost se samotným prostředím stadionu, ať už jde o klub, soupeře a jeho fanoušky, oficiální fotbalové instituce, národ a národní příslušnost, sociální skupinu návštěvníků, popř. subkulturu.

Jednotlivé úpravy jsou význačné pro konkrétní skupiny návštěvníky, nebo jsou užívány napříč všemi kategoriemi návštěvníků. Slouží především jako zdroj zvláštních významů, které odkazují k hodnotovému a ideovému systému subkultury. Tělesné úpravy na stadionu jsou rovněž zatíženy nátlakem různých forem sociokulturních institucí, které je různými způsoby a různě úspěšně prosazují a vynucují.

V perspektivě procesů semiotizace lidského těla na fotbalovém stadionu jsou velice významným prvkem zmíněné úpravy těla, které jsou zpravidla nositeli specifických subkulturních významů – vyjadřují identitu jedince, příslušnost ke skupině, odráží individuální a skupinovou hodnotovou a ideovou orientaci, přičemž existence významu, kolektivně sdíleného či individualizovaného, není nutná a bezpodmínečná. Procesy semiotizace tělesných úprav mohou být v prostředí z významňovány a stát se zdrojem určitých představ a přesvědčení o jejich individuálních nositelích či celých skupinách. Přijímání hodnot a přesvědčení, připsaných na základě apriorních představ, vede k tzv. stereotypu habitu.

Základním prostředkem semiotizace těla je proces tělesné klasifikace, která je ustavena jak oficiálním systémem dominantní kultury, tak i v rámci aktérského diskurzu. Klasifikace přitom probíhá na základě pohlaví, věku, tělesných dispozic, etnické, rasové či náboženské příslušnosti, kategorizace návštěvníků stadionu či kategorizace skupin „MY“ a „ONI“.

Předmět procesů semiotizace těla na stadionu se však neomezuje pouze na procesy upravování těla či jeho klasifikace, nýbrž zahrnuje i tělo samotné a jeho jednotlivé části. Ty jsou přitom semiotizovány zejména na základě hodnot, které jsou

v prostředí uznávány a oceňovány, nebo jsou naopak zdrojem negativních hodnot a přesvědčení.

Z hlediska procesů disciplinace těla na stadionu rozlišujeme dvě základní roviny sociokulturních institucí, jež působí na lidské tělo s cílem jej disciplinovat. První vycházejí z obecných společenských norem dominantní kultury, reprezentovaných oficiálním kodifikovaným řádem a nekodifikovanými společenskými normami, druhé jsou ustaveny v rámci specifického normativního systému subkultury návštěvníků stadionu, který je nekodifikovaný a neformální. Oba systémy přitom využívají odlišných technik donucení, které uplatňují rovněž pro odlišné cíle. Oba zároveň spojuje úsilí maximalizovat efektivitu činností i času a utvořit dokonalé poslušné a plně kontrolovatelné tělo každého návštěvníka stadionu. Tyto systémy v prostoru koexistují, ovšem velmi často dochází k jejich vzájemnému konfliktu. Opuštění kodifikovaných norem je přitom zakotveno v hodnotovém a ideovém systému subkultury návštěvníků stadionu, ze kterého tento konflikt primárně vychází a je distinktivním prvkem sledované subkultury.

Objektivní normativní systém rozděluje jedince, objekty disciplinárních mechanismů, v prostoru i čase. Zúčastněné jedince kolektivizuje za účelem jejich následné individualizace a dosažení absolutní a přesné kontroly. Tímto způsobem dosahuje účinků disciplinárních mechanismů. Vytváří prostor klauzurního typu a sjednocuje v sobě menší mikroklauzurní prostory, které jsou specifickými prostory a jsou také předmětem specifických disciplinárních mechanismů. Zároveň pro své disciplinární potřeby zřizuje funkční a hierarchizované prostory. Naopak subjektivní normativní systém usiluje všechny jedince kolektivizovat a zvýšit tak efektivitu činností a performancí.

Obecný časový disciplinární rámec stanovuje obecné způsoby i čas aktivit návštěvníků. Je zároveň zdrojem subjektivního časového rámce, který z něj vychází a který stanovuje způsoby a aktivity ze strany samotných návštěvníků. Zatímco obecný disciplinární systém usiluje zejména o přesnou kontrolu a dozor nad těly návštěvníků, subjektivní systém usiluje především dosáhnout pozitivní ekonomie veškerých aktivit návštěvníků v hledišti.

Oba systémy k vynucování disciplíny využívají různých prostředků. Pracují s prostředky dohledu, který může být zároveň hierarchický. Na jedné straně stojí specializovaný a kvalifikovaný personál, který dohlíží na dodržování norem objektivního systému, na straně druhé pak speaker a celý sektor vlajkonošů, kteří

kontrolují a prosazují dodržování norem systému subjektivního. Na základě hodnocení činností, vycházejícího z jednoho dominantního centra, užívají oba systémy také normalizačních sankcí. Oba systémy přitom ustavují vlastní trestní mechanismus, který vychází z kodifikovaných norem objektivního systému, nebo nekodifikovaných, praxí stanovených a v prostředí tradičně ustálených norem subjektivního systému.

V potenciálu tedy fotbalový stadion vytváří foucaultovský disciplinární prostor, který umožňuje provádět absolutní kontrolu a dozor. Komplexnost a technické zázemí stadionu, stejně jako základna a tradice návštěvnické subkultury, jsou základními faktory míry účinnosti a fungování disciplinárního systému.

Kulturní dimenze lidského těla na fotbalovém stadionu naplňuje všechny jednotlivé strukturální úrovně lidského těla. Ty přitom mají tendenci vzájemně se doplňovat, prostupovat a ovlivňovat, což vypovídá o celistvosti a plné integrovanosti systému *kultury těla na stadionu*. Tento systém je osvojený a kolektivně sdílený v rámci subkultury návštěvníků fotbalového stadionu. Vzhledem k tomu, že fotbalový stadion je rovněž místem, do kterého vstupují prvky a projevy i dalších subkultur, vytváří vcelku kreolizované prostředí.

Seznam literatury

- BOURDIEU, P. (1998): Teorie jednání. Praha: Karolinum.
- BOWIEOVÁ, F. (2008): Antropologie náboženství. Praha: Portál.
- DISMAN, M. (2007): Jak se vyrábí sociologická znalost: Příručka pro uživatele. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- DOLEŽALOVÁ, I., HAMAROVÁ, E., BĚLKA, L. (2006): Náboženství a tělo. Brno-Praha: Ústav religionistiky FF MU a nakladatelství Malvern.
- ERBAN, V. (2006): Náboženská symbolika pravé a levé ruky. Mezikulturní interpretace Roberta Hertze. In DOLEŽALOVÁ, I., HAMAROVÁ, E., BĚLKA, L. (2006): Náboženství a tělo. Brno-Praha: Ústav religionistiky FF MU a nakladatelství Malvern, s. 207-215.
- FOUCAULT, M. (2000): Dohlížet a trestat. Praha: Dauphin.
- HAJDÁKOVÁ, I. (2013): Břímě i hra: nepatříčnost, zranitelnost a emoce v etnografickém terénu. STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.) (2013): Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi. Praha: SLON, s. 121-147.
- HENDL, J. (2008): Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace. Praha: Portál.
- HEŘMANSKÝ, M. (2014): Doslov. Za hranice Čistoty a nebezpečí Mary Douglasové. In DOUGLASOVÁ, M. (2014): Čistota a nebezpečí: analýza konceptu znečištění a tabu. Praha: Malvern.
- HORNBY, N. (2002): Fotbalová horečka. Praha: Jiří Buchal – BB art.
- CHVISTKOVÁ, L. (2004): Výzkumný vztah jako sdílení zkušenosti s druhými lidmi. *Biograf* (35). Dostupné na adrese: <http://www.biograf.org/index.php?m=20&lang=cs&id=534>.
- JONES, D. J. (2006): Na cestě k domorodé antropologii. *Biograf* (39). Dostupné na adrese: <http://moodle.fhs.cuni.cz/mod/page/view.php?id=8819>.
- KAŠČÁK, O., OBERTOVIČ, Z. (2012): Školská etnografia tela, jej východiská, podoby a potenciály. *Český lid: Etnologický časopis*, 99 (1). Dostupné na adrese:

http://eu.avcr.cz/miranda2/export/sites/avcr/data.avcr.cz/humansci/eu/Casopisy/cesky_lid/Archiv_cisel/Cesky_lid_99_2012_vol1.pdf.

KONOPÁSEK, Z. (1997): Co si počít s počítačem v kvalitativním výzkumu. *Biograf* (12). Dostupné na adrese: <http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=1205>.

KUŘÍK, B. (2013): Prosvítit výzkum: Geopolitika a etnografie v proměnlivém světě. In STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.) (2013): *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: SLON, s. 52-87.

LAWLESS, R. (1996): *Co je to kultura*. Olomouc: Votobia.

LE GOFF, J., TRUONG, N. (2006): *Tělo ve středověké kultuře*. Praha: Vyšehrad.

MAUSS, M. (1973): *Techniques of the body*. In CRARY, J., KWINTER, S. (eds.) (1992): *Incorporations*. New York: Zone. Dostupné na adrese: http://sites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1458086.files/Mauss_Techniques%20Body.pdf.

MINER, H. (1956): *Body ritual among the Nacirema*. *American anthropologist*, 58 (3). Dostupné na adrese: <https://msu.edu/~jdowell/miner.html>.

NAVRÁTILOVÁ, A. (2006): *Nahota v obřadní tradici české kultury*. In DOLEŽALOVÁ, I., HAMAROVÁ, E., BĚLKA, L. (2006): *Náboženství a tělo*. Brno-Praha: Ústav religionistiky FF MU a nakladatelství Malvern, s. 55-65.

NEDBÁLKOVÁ, K. (2006): *Metodologie etnografického výzkumu ve vězení*. In: *Spoutaná rozkoš. Sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: SLON.

POSPÍŠIL, L. (1993): *Kultura. Český lid, suplement 80/1993*.

ROUBAL, P. (2006): *Jak ochutnat komunistický ráj. Dvojí tvář československých spartakiád*. *Dějiny a současnost*, 28 (6). Dostupné na adrese: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2006/6/jak-ochutnat-komunisticky-raj/>.

RYCHLÍK, M. (2005): *Dějiny odívání. Tetování, skarifikace a jiné zdobení těla*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

RYŠKA, T. (2013): „Spojující se body“ aneb pokus o etnografii jinakosti. In STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.) (2013): *Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: SLON, s. 88-120.

SANDERS, C.R., VAIL, D.A. (2008): Customizing the body. The art and culture of tattooing. Philadelphia: Temple university press.

SMOLÍK, J. (2010): Subkultury mládeže: uvedení do problematiky. Praha: Grada Publishing.

SOUKUP, M., BALCEROVÁ, M. (2011): Antropologie těla. ANTHROPOLOGIA INTEGRA [online], 2 (1). Dostupné na adrese: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra/article/viewFile/1959/1564.

STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.) (2013): Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi. Praha: SLON, s. 88-120.

STÖCKELOVÁ, T., ABU GHOSH, Y. (eds.) (2013): Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi. Praha: SLON.

THORNEOVÁ, V. (2011): Těla v pohybu: Masová gymnastika jako kolektivní sociální představení. *Sociální studia*, 8 (1). Dostupné na adrese: <http://socstudia.fss.muni.cz/sites/default/files/Thorne.pdf>.

WINGEOVÁ, T. (2003): Constructing „Neo-tribal“ identities through dress: Modern primitives and body modifications. In MUGGLETON, D., WEINZIERL, R. (eds.) (2003): The post-subcultures reader. Oxford: Berg.

Elektronické zdroje

EZZEDINE, P., HEŘMANSKÝ, M., NOVOTNÁ, H., SEIDLOVÁ, G., ŠŤOVÍČKOVÁ, M., VAŇKOVÁ, M. (2009): Etika výzkumu in Úvod do společenskovedního výzkumu (elektronická prezentace). Praha: FHS UK.

HEŘMANSKÝ, M. (2009a): Kvalitativní analýza dat in Úvod do společenskovedního výzkumu (elektronická prezentace). Praha: FHS UK.

HEŘMANSKÝ, M. (2009b): Pozorování při zkoumání sociálního prostředí in Úvod do společenskovedního výzkumu (elektronická prezentace). Praha: FHS UK.

JANKŮ, L. (2010): Činnost ministerstva vnitra v boji s diváckým násilím. Dostupné na adrese:

[file:///C:/Users/Riko/Downloads/%C4%8CINNOST_MINISTERSTVA_VNITRA_V_BOJI_S_DIV%3%81CK%3%9DM_N%3%81SIL%3%8DM%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Riko/Downloads/%C4%8CINNOST_MINISTERSTVA_VNITRA_V_BOJI_S_DIV%3%81CK%3%9DM_N%3%81SIL%3%8DM%20(1).pdf).

MALINA, J. A KOL. (2009): Antropologický slovník (elektronická verze). Dostupné na adrese: <http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/prif/ps09/antropol/web/index.html>.

Návštěvní řád FK Viktoria Žižkov (2009). Dostupné na adrese: <http://www.fkvz.cz/statika.asp?typ=navstevni-rad>.

Návštěvní řád Generali Areny (2014). Dostupné na adrese: <http://www.sparta.cz/file/cs/zapasy/vstupenky/sparta-navstevni-rad-generali-areny.pdf?v03>.

Návštěvní řád sportovního komplexu „Stadion Juliska“ (2013). Dostupné na adrese: http://www.fkdukla.cz/download/navstevni_rad_juliska.pdf.

Provozní řád arény TJ Lokomotiva Praha (2012). Dostupné na adrese: <http://www.lokovltavin.cz/KONTAKTY.html>.

NOVOTNÁ, H. (2009a): Kvalitativní strategie výzkumu in Úvod do společenskovedního výzkumu (elektronická prezentace). Praha: FHS UK.

NOVOTNÁ, H. (2009b): Výběrové strategie in Úvod do společenskovedního výzkumu (elektronická prezentace). Praha: FHS UK.

Organizační řád pořadatelské služby, 2011, dostupné na adrese: nv.fotbal.cz/assets/Organiza_n_-_d-po_adatelsk_slu_by_1.doc.

PRAVIDLOVÁ KOMISE FAČR (2012): Postup rozhodčího při výtržnostech obecnstva. Dostupné na adrese: http://nv.fotbal.cz/assets/MP-14-2012-V_tr_nosti-obecenstva.pdf.

VAŇKOVÁ, M. (2009): Verbální techniky dotazování in Úvod do společenskovedního výzkumu (elektronická prezentace). Praha: FHS UK.

Přílohy

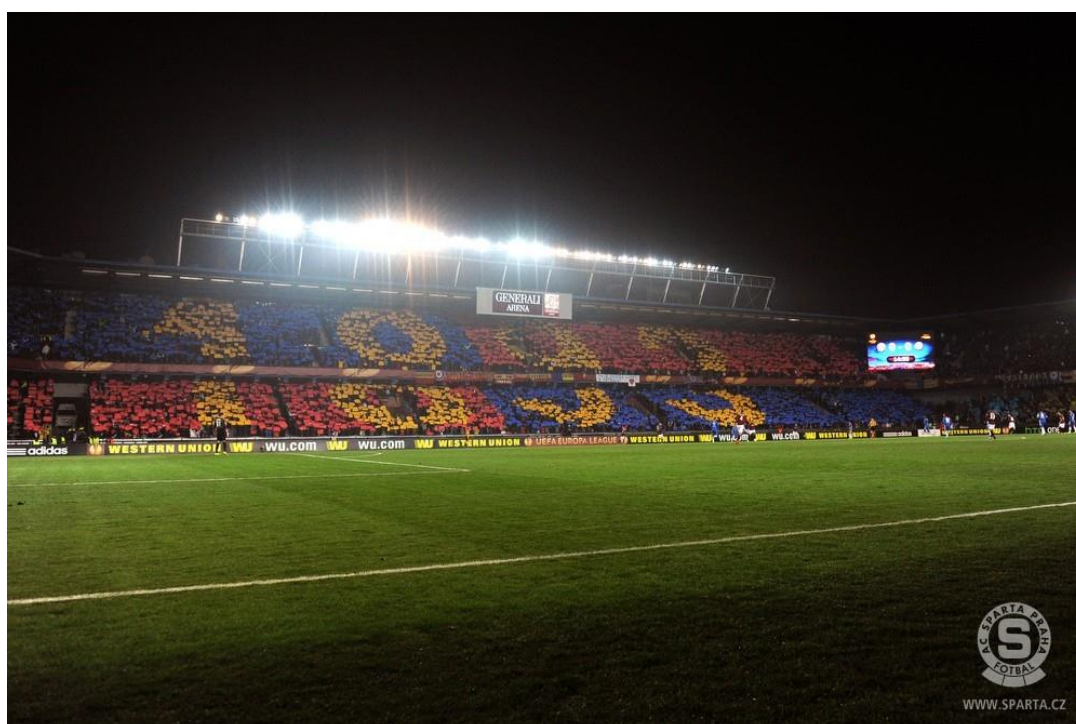
Příloha č. 1: Zápasové choreografie

Obrázek č. 1

AC Sparta Praha – FC Viktoria Plzeň, 9.3.2014

Foto: www.sparta.cz

Obrázek č. 2

AC Sparta Praha – Chelsea FC, 14.2.2013

Foto: www.sparta.cz

Obrázek č. 3

AC Sparta Praha – FC Viktoria Plzeň, 30.3.2013

Foto: www.sparta.cz